

«Бо сумна наша доля, Андрію...» — і задумалася... «Але на те ми й українське жіноцтво,» — додала по хвилині.

«В тім та й наша біда,» — завважав він. — «Скити вас поривали, десять давали за доброго коня, всякі погані Азіяти лізли до нас, як безроги в город, і рили.»

«І риють.»

«Всяка наволоч дика ловила вас, як рибу в неводи, набірала повні судна й везла до Кафи, до Генуї на світові торги, за добрі гроші продавала, бо ви гарні й вірні... Тільки й вашої слави.»

«Тільки нашої слави.»

Замовкли, ніби думками побігли по шляхах минулого, і згубилися на них, і не могли себе знайти. Аж знайшовши, зраділи й обіймалися очима.

«І що?» — спитала вона.

«Що? Пригадалося мені одно оповідання...»

Відкашельнув, нервово погладив чуба і розказував:

«На берегах німецького моря чув я його.»

«Кажі.»

«На острові, що Ругія зветься, по другому боці від Аркони, над берегом стояла висока скеля. Під тою скелею у печері морські розбишаки жили. Нападали на кораблі богатих купців, вбивали їх і ділилися добичею.»

Сказавши це задумався, ніби жалував, що почав оповідати.

«І що дальше?» — спитала, й зіниці її спалахнули нараз. — «Кажіж-бо!»

«Одного разу прибрали вони до рук корабель якогось франконського купця. Цей поміж жемчугами та золототканими паволоками, поміж бісерами й ізмарагдами віз перлину від усього цього узороччя собі дорожчу, — дівчину варязьку, чудової краси.»

«Знаю, знаю,» — мало не сплеснула в долоні. — «І ватажок, добувши той корабель кинув дівчину в море, — правда?»

«Ні, Ганно. Ні. Послухай. Він при поділі добичі челяді своїй віддав усі скарби, всі жемчуги й паволоки золототкані, а для себе лиш тую дівчину оставив. Човном удвійку до печери з корабля вертали. Була ніч. Імлюю вповивалося море. Він одною рукою веслував, другою горнув її до себе. Кріпко... Не пручалася. Давала робити з собою, що хотів. Аж нараз, похитнувся човен, сплеснула хвиля і...»

«І дівчина кинулася в море!»

«Не вгадала. Це він комить головою полетів, друлений її сильними руками.»

Ганни веселе лице споважніло. Поранкова зірниця хмариною затягнулася.

«А гарний він був цей ватажок піратів?» — спитала, зітхаючи.

«От бачиш, які ви! Чи гарний був? Тобі жаль його, а вона не жалувала. Для неї він був ворог, що поневолював її.»

«А купець ні? Чомуж вона його не вбила? Цеж був купець, що невольницями торгує, може й старий і поганий, а ватажок, все таки ватажок.»

«Бо тамтого не могла вбити, а того могла і вбила.»

«А чи вернула до своїх?»

«Про те вже казка не балака, але на всякий спосіб не осталася в неволі, і як поневолив її хто на віки, то хіба море, стихія, щось велике і непереможне.»

Ганна не вдоволилася тією відповіддю. Як цікава дитина питалася дальше.

«А може Герта взяла її до себе і жрекинею у своїм храмі зробила?»

«Ти і про Герту чувала?»

«Чула, чи читала.»

«Правда, вас і по німецькому вчили. От бачиш, понятливі ви, багаті, гарні, а яка ваша доля?»

«Ти нині, Андрію, мабуть лівою ногою з ліжка встав, таке щось сумне розказуєш, і сердишся. Не таким я тебе застати сподівалася, не таким!» — докоряла йому, а він цілував її холодні руки і заспокоював:

«Ані лівою, ні правою, Ганусю, бо я нині зовсім у постіль не лягав.»

Зжахнулася.

«Не треба того робити. Не треба! Дай мені руку, що більше такої дурниці не зробиш. Вам тепер годиться бути виспаними, сильними, на все готовими. Безсонниця знесилоє тіло, робить його охлялим, а в безсилому тілі і дух не бодрий. Якже ви діло поведете?»

«Прикажи снови, щоб на кожний твій заклик прийшов. Ночі такі довгі, а думок так багато, як мухи в пекарні в літку, так вони тобі в лобі гудуть. Збожеволіти можна... Зніжнили ми, Ганно, спаніли. Не маємо того гарту, що треба. Тут треба людей давніх, жилих, щоб не чули болю, щоб серце вмiли жменею стали, а за порогом Азія. Того не вмiємо, Ганно. Ми вже Європейцями стали, а за порогом Азія. Там ще Скити, Гуни, Фіни, Монголи, все перемішане, як у відьминім казані, з котрого тобі вискакує не чоловік, а прямо чортячий пасинок якийсь, антихрист, як каже народ.»

«Крячеш, Андрію, крячеш.»

«Раднійшеб я, Ганно, соловієм співав, але не можу. Перед дядьком бадьорого вдаю, перед Орликом у личині ходжу, а так хоч перед тобою хочу душу відкрити, бо ти для мене була все образом щирости. Сама щирість. Ти щирість, а Мотря загадочність. Вечірня й рання зірниця... Не знаю, звідки ви такі гарні взялися, хоч зітхай і молися до вас, до одної після суєти цілоденної, а до другої на заранку днини... А яка ваша доля?»

«Яка? Яка?» — сердилася Ганна. — «Така, як Бог дав, як у книзі життя стояло. І тільки. Покоритися треба, Андрію, покоритися, і на Бога упованіє возложити.»

«Фаталізм! Знад Інду, чи знад Гангу безсилим вітром повіяло на мене, таким, що влячить і переносить у нірвану, якже нам бадьорими бути?... Це ви, а шож про других казати?»

«А хібаж ми з іншого тіста, ніж другі?»

«Ви інші. Ти — радість сама, веселість, а Мотря — сила, бунт. А всеж таки обі за нелюбів пішли.»

Ганна повернулася до вікна. Войнаровський ніби не бачив того. Не знав чому, але замість розважити гостю, ранив її словами, ніби і радість якусь чув, що її це болить.

«За нелюбів пішли, і яка ваша доля, і яке їх щастя подружнє? Не бажав би я собі такого. Ні, ні, ви ще невольницями остались. Перше продавали вас по Синопах, Кафах і Генуях, а нині торгують вами в дома. Приїздає купець, добиває торгу, і бере. Трохи сліз, трохи лебедіння, потерликають музики, поскачуть свахи, і вже тебе запаморочили на віки, вже тобі голову, як курці закрутили, шусть йому під крило, на маєш, бери, вона твоя на весь вік, аж до гробової дошки. Ось яке то ви упованіє воскладате на Бога!»

«Та якаж тобі нині, Андрію, муха на ніс сіла? Дай віджену.»

«Не муха на ніс, а змия в серце впилася. Мушу сказати, що чую.»

«А чому не говорив перше?» — спиталася, і тим простим питанням рот йому затулила.

Понурих голову і мовчав. Могла тепер перейти до атаки, могла йому кидати докорами в лице, прибити до землі, знівечити. Не хотіла. Жалувала його. Відчув це, і йому зробилося жаль Ганни. Здивувався, як він міг бути таким жорстоким. Цеж дикість, знущатися над людиною і то саме в цей мент, коли вона дала тобі доказ своєї любови.

Притулив її руки до уст.

«Не гнівайся на мене, Ганно. Я сам не знаю, що мені таке. Важко! Ходжу мов по кораблі, котрим хитає буря. Всьо колишется, зривається, і летить у безвісти. Жаль того світа, що валиться. По нім прийде другий, може й кращий, так все таки тамтого жаль, бо ми свою цеглину доклали до нього, у ньому частина нашої душі. Лихий я сам на себе за той жаль, котрому піддаюся. Лихий на себе і на вас, на жінок.»

«А при чімже тут ми?»

«Яке їхало, таке здибало, які жінки, такі й ми. Ви дітей приводите на світ, виховуєте їх.»

«А ви їх вбиваєте, розкидаєте їх голови буйні від одного моря до другого, від гір до гір.»

«Самі вони кидають собою, як у падачці, а на нас тільки відповідальність паде, бо ми — провідники народу! А які ми там провідники, Ганно? То тільки так здалеку і з боку здається, а в середині інакше. Як зірветься бурун, — його сила, не наша. Нераз я у боях бував, знаю. Невжеж був такий вожд, щоб не бажав побіди? А бажав, так значиться, і все своє уміння, всі свої сили туди поклав, щоб побідити.

А тут тобі один курінь, часом одна чета не сповнить приказу і побіду лихий узав. Хтось завинив, а на тебе відповідальність пала. Особливо в нас, бо в нас послуху нема, в нас що голова, то розум, і один від другого мудрійший. От і тепер. Морока з королем. Гадали ми, що він діставши кілька тисяч свіжого чоловіка і наситивши своїх голодних Шведів, гураганом на відбій Батуринові понесеться. А під ним, хоч огонь пали. Раком до Батурина лізе. Мабуть якісь свої пляни має. Може вони й добрі, та не для нас. Його армії відпочинку треба, а нам під ногами земля горить. От воно як.»

«Так принаглійте його, Батурин у великій потребі, Бог вість, що з ним!»

«Принаглюйте! Легко сказати. Колиб він бачив, що наше військо нечисленне, але духом сильне, то можеб і числився з нами, а так...»

«Або що?» — спитала трівожно.

«Те, що жінки не виховали своїх дітей у великій любови до власної землі, не влили в їх серця бажання власної волі, котра може бути тільки у власній державі, більш нічого, тільки те. І тепер «єден до саса, а другі до ляса...»

«Що?» — аж крикнула з тривоги.

«Переходять до Петра,» — доповів глухо Войнаровський.

«До Петра,» — повторила, мов за мамою дитина, — «До Петра переходять?»

Войнаровський підсунув їй крісло. Сіла.

«Пе-ре-хо-дять,» — лебеділа.

«Так, переходять, Ганно. Старшини, а за ними й козаки, і не буде нам щастя, поки не виросте таке покоління, що про перехід навіть подумать не посміє, поки не виросте покоління сміливе, веселе, для котрого бажання буде законом, котре схоче бажати і вмітиме постояти за здійснення своїх бажань. Ви того не вміли. А бачиш, тая дівчина чорноока, тая вихрестка, що до Мручкового осавула прилипла, вміє; вона любить, хоче щасливою бути і буде. Побачиш, що буде.»

«Дай їй, Боже,» — відповіла Ганна, вдивляючись у вікно, крізь котре видно було дерева срібнопухим інеем укріті. Як духи, як видива майоріли вони на сірому небі, і весь світ виглядав Ганні, ніби якесь видиво того світа, що прийде колись, коли вже нас не буде.

І буде він як казка, казка майбутніх днів. І не буде в ньому тієї кривди, тієї зневаги, отсього понівечення краси, отсеї наруги над людиною, які тепер завелись повсюду. А будуть ті люди такі якісь інші, такі якісь гарні, як оці дерева срібнопухим інеем покриті...

Втомлена дорогою, розбурхана розмовою з Андрієм, піддавалася чарівній принаді цих привабливих думок, пускала руки по собі, як птаха притомлені крила, кидалася на хвилі думок, — несить мене... Аж нараз на виднокрузі ніби хтось мечем перерізав. Блиснула червона смуга, і білі дерева стали багровіти, багрою обливалася уся комната.

«Пора мені!» — промовила Ганна, встаючи і позіхаючи після недоспаної ночі.

«Куди?» — спитав Войнаровський.

«Це вже моє діло. Не будуж я тут королівського змилювання ждати... Не бійся,— заспокоювала його,— до Петра не перейду. Ласки, якою він обласкавив родину покійного Кочубея, не прийму.»

«Та кудиж ти тоді підеш?»

«Туди, де Мотря, мати, де мої молоді літа,— у Батурин!»

«Ти збожеволіла, Ганно!» — відповів різко Войнаровський. — «Кругом Москалі, як вовки, як шакалі снуються, я не пущу тебе!»

«Так ходи зі мною. Ходи! Або перебежся разом, або..»

Не доповіла.

«Ні, ні, так не можна. Так годі. Треба усім нам іти, в купі, як не зі Шведами, так з гетьманом, під його бунчуком.»

Говорячи це, думав. Думав, як відтягнути Кочубеєву доньку від її божевільного наміру.

«Ганусенько, ти не підеш. Я того не хочу. Ти останешся. За годинку побачишся з дядьком, розкажеш йому про Батурин. Я певний, що твоє оповідання рішить. Він піде, не оглядаючися на Шведів. Піде на побіду, або на певну смерть. А ми з ним.»

Вдивилася, ніби не вірила, що балакає щиро.

«За годину? Так я за годину приїду.»

Тепер він їй не вірив.

«Кудиж бо ти? Посидь краще в мене, ти здорожена, продрогла.»

«Піду до своїх людей. Скажу, щоб були готові. Як дядько не рішиться зараз іти, піду сама.»

«Деж твої люди?»

«Не далеко відсіль, на фільварках.»

«Так..» — і вбірав шубу. «Проведу тебе.»

Ішли алеєю, облиті багрою сходячого сонця.

XXVIII.

Гетьман теж тієї ночі довго не міг заснути. Двір, в котрім від кількох літ ніхто не мешкав, дихав пусткою на нього. Не любив того мертвого духу, що нагадував родинні гробниці.

Мимохіть перебігав думками події, які збулися тут, протягом останнього п'ятидесятиліття. В кождім куті чаївся якийсь спомин, щоб кинутися на нього.

Перед тими споминами втікав очима на стелю. Велика, довгувата площина спускалася ледве помітно, але безпереривно, і пригнічувала його... Щоб спастися, втікав від стелі у темний простір поміж стіни. Привикав до того мерехтливого чорного пилу, якого насипала тут ніч так багато, і очима, в яких почувався болючий жар, став розрівнювати якісь прстаті, краєвиди, сцени — образи минулого.

Наче чарівний ліхтар, схований у його душі кидав на чорний підклад темряви свої фантастичні дива. Королі, міністри, єпископи, аристо-

кратичні дами пересувалися в довжелезнім польонесі по просторах половини Європи.

Запишені, горді, неприродні, то суворо-грізні, то хитроласкаві крутилися в кривому танці, гадаючи, що Бог вість, яке діло роблять...

А з кута вискакував час і здмухував їх, як паламар свічку в церкві...

Гетьман примикав повіки. Гадав, що разом з тими образами і він перейде в країну сну. Можеб воно так і сталося, колиб кров біла у живчику лагідніше. А то, як вода в жерельці хліпотить і, не дає вснути. Гетьман знову розплющує повіки, і знову вдивляється у чорний пил, і знову бачить образи, але вже інші. Ніби зариси фресків на свіжому, ще теплому підкладі виринають видива майбутнього. Любить ті діти уяви, мальовані красками недоспаного сну, легкі в лініях, розливисті в колірах, непевні у змісті. Не одну безсонну ніч, скоротили йому. Розмовляв з ними, грався, справляв рисунок, накладав живійші барви.

Хотів те саме й тепер робити, не вдалося.

За кождим, навіть найлекшим дотиком, розвівалися, як за подувом вітру фата-моргана. Саме так, як фата-моргана.

А найлюбішого з отсих привидів таки й зовсім не бачив, хоч як пильно шукав. Не бачив Києва повоєнного, ясного, гармонійного, веселого. Якже він любив це образ,— з усеї душі, усім помишленієм своїм!

Але нині не бачив його.

За те з того чорного мерехтливого пилу, мов саджа, котрої ніч скрізь насипала так багато, виринали безконечні снігові простори, великі води, що позіхали імлюю, дими, перед котрими сонце в глиб неба втікало, пуста, на котрому іноді тільки якась червона цятка забаровіла. Але чи це горностаями підбита багрянниця, чи тільки кров, що виплила з свіжої рани, відгадати не міг.

І гетьман сотий раз затулював повіки, гадаючи, що всне.

Поки по саях вешталися люди, поки не втихло в дворі, гадав, що цей шорох не дає йому вснути. Але по півночі зробилося кругом тихо, мов в усі, а сну, як не було, так і нема.

Невжеж це старість?

Боявся того слова як ворога, як самотнього ворога, перед котрим почував страх, бо тільки він один може побідити його. Старість і її грізна товаришка смерть.

Супроти цієї останньої навіть розум зі своїм довголітнім досвідом мусить скласти оружжя.

Мусить?... А слава?

І гетьман гірко вмівнувся.

Дійсно, гореч почув на своїх устах.

І гореч тая, ніби насонний лік заспокоїла його...

Збудило його сходяче сонце. Глянув у вікно й побачив дерева вкриті інеем. Мов фантастичні примари окружили довкола двір. Нагадувався Бахмач, Різдво, хотілося заплющити очі й думати. Та слово

Батурина, ніби гострий меч лежало біля нього. Зірвався, накинув на себе шубу і подзвонив.

Кендзеровський вже чекав під дверима. Відчинив і всунувся у спальню. Привітливо всміхнений, все однаковий, ніби його ніколи ніщо не збентежило, не схвилювало, не заболіло.

«Що нового?»

«Нічого, Ваша Милосте.»

«А король?»

«Перед хвилиною на Аяксі почвалав.»

Відповідаючи на питання, поливав свого пана водою і помагав йому одягнутися.

«Значиться, приказу до походу не дав.»

«Мабуть що ні, бо Шведи не двигаютъ обозу. Чистять і напувають коней, варять щось на своїх триніжках, шваркотять і лаються, мало що не так грімко, як Москалі.»

Гетьман шарпнув рукою вузький, короткий вус, поправив пояс і накинув на плечі соболеву шубу.

«Зимно тут.»

«Не палено, бо я боявся Вашу Милість збудити. У столовій вже тепло. Снідання на столі. Ваша Милість перейдуть туди, а тоді я і тут затопити кажу.»

«Не треба. Одної ночі досить» — і переступив поріг.

Кендзеровський сунувся за ним як тінь.

У столовій чекали вже Орлик і Войнаровський.

«Чули?» — звернувся до них гетьман, — «короля знову кудись по-несло.»

Нараз побачив Войнаровського.

«А з тобою що?»

«Нічого, дядьку. Не турбуйтеся. Не спалося мені.»

«Синку, у твоїх літах я й серед реву гармат засипляв.»

«Можеб і я серед реву гармат заснув, скорше ніж у цій тишині.»

«Підожди, заревуть гармати. Заревуть. Королеві Карлові мабуть не скучно за ними, бо не спішиться. Але нам треба цей черепашений хід прискорити. До чого воно подібне! Наче на прощу йдемо.»

Гетьман хвилювався. Войнаровський бачив, що й він невиспаний, що й він у поганому настрою. Мовчав, бо це було тоді найкраще. Кендзеровський подавав снідання.

«Якщо так дальше піде, то ми на Різдво зачимчикуємо у Батурина. Гарний мені похід, — похід на відбій!»

Войнаровський наслухував тупоту кінських підков. Ганна, чи ні? Взяв від неї слово, що за годину буде, а все таки боявся, щоб не вирвалася сама. Цеж Кочубеївна, Любови Хведорівної донька! Тупіт наближався.

«Глянь, чи це не Аякс», — звернувся гетьман до Орлика.

«Ні, Ваша Милосте,» — відповів Орлик, вертаючи з рундука, —

«це кількох їздців з молодим старшиною. Прохає побачіння у гетьмана. Каже, що біля Батурина проїздив.»

«Най увійде.»

Гетьман кинув ложку, обтер вус, повернувся до дверей і стояв у такій поставі, як звичайно, коли когось на послухання приймав.

Через поріг переступив молодий козак, правою ногою шурнув назад, лівою рукою притримав шаблю, а правою до самої землі поклонився. Волосся мав буйне, золотисте, рівно в кружок пристрижене.

Гетьман глянув і мимохіть усміхнувся.

Пригадалася мабуть Варшава, Париж, королівські двори, пригадалася молоді літа, до котрих так радо усміхається старість.

«Ти хто?» — спитав поважно, мало що не суворо.

«Я Ганна Обидовська, Кочубеєва донька,» — продзвеніло дзвіночком по пустій кімнаті.

Гетьман приступив до козачка, взяв його за обі руки, стиснув їх кріпко і підпровадив до стола.

«Сідайте, Ганно Василівно, з нами, а ти — звернувся до Войнаровського, — відчіпи від пані Обидовської шаблю, щоб вона не спотикнулася, крий Боже!»

«О, ні! Вона послушна в мене,» — боронилася гостя.

«Най буде й послушна, та я жінок з шаблями не люблю. Це в них, що в мущини кужіль, *malum necessarium*.»

Гетьман на хвилину ніби про Батурина забув. Попав у той гарний настрій, у яким його звичайно бачили в товаристві гарних жінок. Обидовська кілька разів пробувала розказувати про свої пригоди, але гетьман за кожним разом перебивав. Перше мусіла випити чарку кріпкої житнівки, зісти шматок індика, попити старим вином, залити те все горячим чаєм, а тоді лиш гетьман сказав: «Слухаємо.»

«Батурина,» — почала Ганна, — «обложений кругом. Він у терновому вінку.» — Голос її дріжав і ломився. — «На милому кругом мишкують московські стежі. Я продиралася оподалік, але бачила добре, — город горів.»

«А що балакають люди?»

«Людей зустрічала мало. Трималася лісу та поля, щоб не попасти на Москву. Що лиш недалеко Десни стрічала своїх. Як перед Татарами втікали.»

«Куди?» — перебив її гетьман.

«Навманя, як витровлений звір. Він не знає, куди йому втікати, щоб лиш втекти.»

«А всеж таки, куди біжать?»

«Від Сейму до Десни, до Вашої Милости значиться. Одні...»

«А другі?»

«Другі, говорять, що до царя, під царську протекцію піддаються.»

Гетьман насупив брови: «Так. І що ще чули?»

«Говорять, Москва страшно знущається над людьми, вірними Вашій Милости. У Лебедині пекло.»

«Пекло скрізь,» — доповів гетьман. — «До раю іншої дороги нема. А про сам Батурин що кажуть? Чи тримається він? Як з муніцією, з харчами? Чи порохи не вилетіли в воздух. Пожар у кріпости, то небезпечна річ.»

«Про Батурин я навіть таке чула, що він упав,» — ледве промовила Обидовська.

«Упав?... Батурин упав?» — і морщина між гетьманськими бровами зробилася подібна до скиби свіжо відкиненої лемішем.

«Чимало чого не балакають люди,» — пробував потішати гетьмана Орлик. А Войнаровський від себе додав: «Татарські вісти. Народ паніка обгорнула. Це цілком зрозуміле. Навіть військо піддається трівозі, а чогож кращого від звичайного населення хотіти. Вістка влетить до хати горобцем, а вилетить волон.»

Гетьман встав і підійшов до вікна та пальцями став тарабанити по шибці. Це він робив, як не хотів, щоб бачили його зворушення. Обидовська мовчала, Орлик і Войнаровський дивилися на себе, ніби очима розмовляли з собою.

Нараз гетьман відвернувся.

«Пилипе, вели бити в литаври, виступаємо в похід!»

XXIX.

Піпер, побачивши рух у козацькому таборі і почувши литаври, затрівожився. «Що воно таке?» — питався Гультмана, ніби цей всьо повинен був знати. Гультман зробив поважну міну. «Ексцеленція не знають? Це вони готуються в похід.»

«Як то? У який похід? Його світлість гетьман на свою руку війну вести бажає?»

«Не моя річ знати, я лиш бачу, що вони кудись то вибираються.»

«Може до царя переходять.»

«Може.»

«Бо по них всього сподіватися можна, це хоробрій, та химерний народ. Алеж бо гетьман чоловік статочний, він мабуть знає, чим це пахне.»

«Мабуть знає,» — potwierдив Гультман.

«Так тоді, якже він може, не порозумівшись з королем, його милістю, виступати в похід?»

«Дійсно, як він може?» — і собі дивувався Гультман. А Піпер побивався дальше. — «Цеж зломання свіжо підписаного договору, цеж ребелія! До чого ти нас довів Боже?»

«Дійсно, до чого ти нас довів Боже! Ще трохи і його величність король деревляною ложкою з черепка їсти стане, а простирала вже також деруться. Треба буде десять баб возити, щоб їх латали. А король бабів прогнав з табору.»

«Його величність король де?»

«Прошу питатися Аякса, він один знає.»

Гультман, як найближчий королеві чоловік, хоч тільки його камердінер, почував себе в праві відповідати в тім самім тоні, в яким його питали.

«Ексцеленція знають, що його величність король не любить, щоб за ним стежити.»

«А щож мені робить?»

«Не знаю, що вашій ексцеленції робить.»

«Це властиво не моє діло, це діло головного кватирмайстра, а може дежурного генерала, або я знаю, чиє це діло...» — і він безрадно тупотів по королівській спальні зі срібною умивальнею і з синьою шовковою ковдрою, котру Гультман довів вже до ладу, застеливши королівське ліжко. Біля ліжка торчала пара високих, свіжо вимашених чобіт, котрі в цей мент живо нагадали Піперові короля і на котрі він був прямо лютий.

«Одинока рада,» — почав Гультман, — «розіслати по всіх селах, де стоять Шведи і по всіх шляхах, що ведуть до них, королівських трабантів, може десь короля, його величність знайдуть. Діло важне.»

«А вжеж що важне, це не добром пахне. Це зломання свіжо підписаного договору, це ребелія. Боже, Боже, чого я ще доживу на мої старі літа...» — і він як влетів на королівську квартиру, так і вилетів з неї.

«Розіслати трабантів. По всіх шляхах, котрими міг поїхати король, розіслати трабантів. І це вожд? Це король? Він сам підриває фундамент свого маєстату. Поводиться як невідповідальний хлопчина...» — бурмотів безрадний дипломат.

Викочували гетьманську кариту і Мишака виводили із стайні, як сухоребний Аякс, цілий укритий срібним інеєм, зупинився біля двора, в котрім ночував гетьман. Король передав поводи своєму трабантові, обчистив до камяних сходів зі снігу чоботи, і вбіг на ганок.

Гетьман, побачивши його, вийшов на зустріч.

«Буря буде,» — сказав Орлик до Войнаровського, подаючися в дальші покої, щоб не бути свідком немилої розмови.

«Підемо й ми,» — сказав Войнаровський до Обидовської, пускаючи її вперед.

Король скинув у сінях свою стару, мабуть ще по батькові одідичену шубу, поставив високу, футряну шапку на вибиваний шкурою фотель і присідаючи в колінах, витався у третє з гетьманом.

Гетьман відчинив двері до столової і попросив короля сідати та не погордити убогим, походним сніданням. Король не хотів сісти, поки й гетьман не сів.

«А я отсе з раннього обїзду,» — почав, ніби виправдуючись. — «Ваша Світлість не знають, як постій деморалізує військо. У Гірці...»

«У Гірках,» — чемно поправив його гетьман.

«У Гірках вони запаслись біллям і одежею, надбали всяких харчів, так що це тепер не військо, а прямо мародери, мандруючий

народ. Псується дисципліна, являються випадки непослуху, я ніяк до того допустити не можу. Не хочу, щоб мої Шведи лиху славу за собою лишали, як грабіжники й розбишаки. Я їм до того приміру не даю, — о скільки можу», — додав, ніби засоромлений. — «Бо Ваша Милість знають, що іноді для добра армії треба зрушити принцип недоторканих чужого добра.»

«Знаю, що діялося у воевідствах хелмінським... і в землях ціханівській, нурській, лівській, і інших,» — відповів гетьман, натякаючи на шведські контрибуції в Польщі.

Король був немило вражений тією пригадкою, але не показав того по собі. Вдивляючися у якийсь образ на стіні говорив, ніби про себе:

«Війна має свою мораль, а краще сказати, вона не знає ніякої моралі, для неї *suprema lex — dura necessitas... Prae strepitu armorum verba legum non audiuntur*. Правда?»

Гетьман притакнув головою, але додав:

«А всеж таки обовязком вождя хоронити армію перед озвірінням.»

«Гадаєте, що цей обовязок легко сповнити?»

«Хоч як важко, а треба, щоб з населення не поробити собі ворогів. Бо щож те населення подумає про такого союзника, котрий з ним поводить *despotice*, стається шинкарем *civilis sanguinis*, рабує церковну посуду й останнього таляра витягає з кишені заможнішого громадянина, на котрім всеж таки мусять спиратися основи всякої держави.»

«Ах ляпалії, ляпалії!» — вихопилося королеві, але він зараз таки поправився, перепросив гетьмана і впевняв його, що й він тієї самої гадки і, якщо прогрішився коли проти неї, то тільки під тиском крайньої konieczности: «Требаж армію прохарчувати, требаж і гріш на воєнні витрати добути. Гадаєте, мій власний край процвітає в добрі та в вигодах, гадаєте моя родинна каса повна?» — і на його обличчю з'явився вираз такого смутку, що гетьманові жаль стало цього молодого, дивного чоловіка.

«Я ніколи не сумнівався,» — почав, — «в добрих намірах і в високих етичних принципах Вашої королівської Милости, інакше не вязав би я з його достойною особою долі й недолі мого рідного краю, і коли маю сміливість висловити деякі заміти, так роблю це тільки для нашого спільного добра.»

«Розуміється, розуміється. Але невжеж ви гадаєте, що свої краще хазайнують, ніж ми заморські, червоні гості? Знаєте, що в Польщі робить такий Рибиньскі, Гарбовецкі і їм подібні? З диму по 10 талярів — місяць вибирають і за кілька місяців вперед кажуть собі платити. Селянин не може виїхати на поле орати, бо заберуть йому коні, чи воли, а його, як не вбють, так обідруть до нага. Ані шляхтич, ні духовний, ні селянин, ні міщанин не може носа за поріг показати, бо як не ті від саса, то тоті від ляска застукують його деннебудь, облуплять, або вбють, як собаку. Воевідства краківське й сандомірське

геть здевастували, щоб тільки їх до переходу на бік короля Станіслава не допустити. Не гадайте, що тільки ваша земля терпить — *ganz Mitteleu gora blutet*.»

«На жаль, це правда,» — притакнув гетьман.

А король попавши у незвичайну для своєї вдачі говірливість, продовжав.

«Не розумію Поляків. Станіслав їх чоловік і чоловік гарний, чогож вони побиваються за тим жеруном і женолюбом дрезденським? Цеж глупість!»

«Обстоюють принцип добровільного вибору короля, а не накиненого силою переможця.»

«Хай буде й гірший, але власними голосами вибраний, ніж кращий, а чужою протекцією поставлений. Гарний мені принцип! А знаєте, що той, власними, вольними голосами вибраний, сказав, почувши, що ціла Польща в огні і в крові, в домашній, братовбивчій війні?»

«Знаю, його милість король Август...»

«Бувший король.»

«Пардон» — поправився гетьман, — «бувний король Август, сказав: гарно, хай собака собаку жере.»

«Отож то й бачите, це його принцип: «хай собака собаку жере». Ось ізза кого кервавиться Польща! А між тим Станіслав людина умна й гарна, і як що йому закинути можна, так хіба те, що він за мало жорстокий на теперішні часи.»

«Тут, дозвольте собі сказати, *votre Majesté*, не о людину боротьба, лиш о корону.»

«Між Сасом і Ліщинським?»

«Між Сінявським і царевичем Олексієм.»

Заперечив гетьман, а король аж підскочив.

«Жартуєте.»

«Суццю правду кажу. Сінявський не за Августа бється, а за свою власну корону. Гадаєте, що цар за вірну службу нагородить його польською королівською короною, а цар її для свого сина Олексія готує, котрого вважає добрим для Польщі, а невдатним для Росії.»

Король задумався.

«Можливо, можливо. Ну тай гарнеж тісто розмісили ми в отсій пекельній діжі. Нічого. Хай кисне. Виробимо, щоб гаразд людям смакувало.»

І знову задумався. Очі його линяли, набірали якоїсь безконечної перспективи, нагадували собою таємничість фйордів, а уста всміхалися усміхом хлопця, котрому сниться якийсь дуже гарний сон.

«Заспокоїться Європа, заживуть люди в гаразді й мирі, і довго-довго не буде ніякої війни, бо скрізь на престолах сидітимуть люди умні і близькі собі думками. Закони будуть подібні до себе, позникають китайські мури перед промислом і торгівлею, народи радо обмінюватимуться стануть добром і богатствами своїх країн... Але, — додав по хвилині, — нас вже тоді не буде.»

«Ваша королівська Високість ще молоді,» — відповів гетьман.

«Кого боги люблять, молодим беруть до себе,» — закінчив король, і нараз зірвався з місця. «Пане Гетьмане» — почав зовсім другим тоном. — «Чому ви мені привели так мало війська?»

Гетьман не сподівався такого питання. Яка його ціль? Виперeditи питання гетьмана, чому король не спішиться Батуринові на відбій? Мабуть, що так. І гетьман злегка всміхаючись, відповів ласкавим голосом.

«А чому Ваша королівська Милість не рішилася йти скорше на Україну? Чому не вибрали дороги через Галицьку землю, вона ж коротша і безпечніша. Чому Ваша Милість пустилися зразу в напрямі Москви, а що лиш довідавшись, що цар Петро ех consilio генерала Гольца на 30 миль від московської границі казав край безпощадно палити, завернули на багату в збіжжя Україну? А між тим цар витягнув від мене не менше десяти тисяч козаків у допомогу Сінявському, поверх три тисячі пішло до Шереметева, а стількиж і то що кращої кінниці, як зпід серця вирвав і покликав до себе... Чому? Чому? У кожній війні і кождому вождові можна всіляких «чому?» ставити цілу силу. А одинока відповідь на них це тая dura necessitas, про яку Ваша королівська Милість перед хвилиною зволили казати. Усяку похибку робимо тому, бо нам здається, що ми її мусимо зробити, а будучність, не розуміючи того мусу, робить нас відповідальними за неї.»

Король пильно вдивлявся в гетьманове обличчя. Бліді мрійливі очі боролися з темними і палкими. Оба вони розуміли, що їм треба зрозумітися, що між ними не сміє бути облуди, бо діло, яке вони зважилися разом робити, вимагає безумного довіря. І король без усякого вступу спитав:

«А листи Тарла до гетьмана Мазепи?»

На гетьмана це питання не зробило ніякого вражіння. Він ніби здавна на його ждав.

«Листи, які писав до мене Тарло, один із найдіяльніших прихильників короля Ліщинського і, в яких він завзивав мене до скоршого переходу на бік Шведів і Станіслава, я нарочно післав був до Москви, щоб відвернути ними увагу царя від моїх факцій з Вашою Милостею, і велика шкода, що вони не дійшли туди, куди я їх післав.»

«Чомуж бо то?»

«А тому, що прочитавши їх, Ваша королівська Милість втратили віру в мої добрі наміри, гадали собі, що я їх тягну в біду і минуло декілька днів, заки вияснилася справа. Боюсь, щоб тая проволока для обох нас не мала погубних наслідків, бо нема більшого деспота на світі, як час, а на війні нема нічого гіршого, як припізнитися.»

«Ви певно маєте свій Батурин на гадці?»

«Я маю на гадці свій обовязок.»

«На війні я знаю тільки один обовязок: побідити.»

«А я знаю ще й другий: не дати на поталу своїх людей.»

Король замовк і задумався. А по хвилині спитав:

«Багато тих людей маєте в Батурині?»

«Більше десяти тисяч, гармату, муніцію і поживу для армії Вашої королівської Милости.»

«Так ви, значить, в Батурин наготовилися?»

«А кудиж би?»

«Можна гадати, що на другий бік.»

«До царя?»

«Егеж.»

«Ваша королівська Милість обиджають мене такою здогадкою.»

«Це не було моїм наміром. Dura necessitas, Пане Гетьмане, dura necessitas.»

«Dura necessitas, це для мене Батурин.»

Гетьман промовив ті слова таким тоном, що король уважав зайвою дальшу розмову. Подав гетьманові руку. Гетьман обома стиснув її кріпко: «Розумію, вас,» — промовив, — «і сподіюся, що більше непорозумінь поміж нами не буде. Можете двигнути свої полки, моя армія рушить слідом за вами.»

Гетьман випровадив короля і зачекав, поки цей не скочив на Аякса і почвалав так скоро, ніби в його таборі горіло.

Переїзджаючи, зрушував галузки придорожних дерев, і на нього сипався срібнопухий іней.

Небо було синє, світ здавався таким гарним, ніби на ньому ніколи й не було ніякої війни.

Гетьман довго дивився за зникаючим у перспективі королем.

Як вернув до ідальні, Орлик і Войнаровський стояли при столі.

«А Ганна де?» — спитав Войнаровського гетьман.

«Я її на силу вговорив, щоб положилася на годинку.»

«Приколисав?»

Войнаровський облився румянцем.

«Ні, дядьку. Лиш намовив, щоб задрімала. Вона ж не спала кілька ночей.»

«Брава жінка. Гарні доні вдалися покійному Василеві Леонтієвичеві... Гай-гай!... Гарні, та нещасливі... Нікому Бог усього не дає, лиш по трошки... Так... Заки наші двигнуться, мине яка година, а тоді ми нашу Ганну положимо в кариту, гарно обтулимо шубами і поїде з нами... Щож робити, звязав нас Бог з Кочубеевим родом, мабуть розв'язатися годі.»

Орлик аж горів з цікавості, чим покінчилася розмова гетьмана з королем. Не втерпів.

«Дозвольте, Ваша Милосте, спитати, чого приїздив король?»

Гетьман, ніби не чув того питання, ніби зайнятий був іншими гадками. В комнаті хвилину панували тишина, чути було, як з дерев осипався іней.

«Чого ти хотів, Пилипе?» — звернувся нараз гетьман до генерального писаря. — «Про короля питаєш? Король, бачиш, то такий чоловік, що я з ним мабуть не розлучуся до смерти. Затям те собі: до смерти.»

XXX.

Невеличка була армія Мазепи. Як відчислити тих, що не встоялися проти влєсливих слів царя і покинули гетьмана, та пішли прохати прощення і ласки в чужого пана, то залишилося мало що більше понад три тисячі. Але й тую невеличку силу рушити з місця, хочби тільки після нічлігу або після короткого постою, не було легко. Козак скрізь свою рідню знайде. Раз, що полки гетьманські за останні роки зійшли цілу Україну здовж і поперек, а друге, що й народ здебільшого не сидів на місці. Війна людьми, як вітер листками по широкому полі гонить. Отож у якому селі й не стануло би гетьманське військо, скрізь воно розходилося по хатах, скрізь його гаразд гостили, бо й то правда, що краще погостити вояка, ніж мав би він сам розгоститися на обійстю. А від гостини, як від перини не легко відірватися.

Та ще й того забувати не годиться, що в маршах великої дисципліни не було. В бою так, а в маршу не дуже. А ще тепер. Не одному прямо таки здавалося, що він ласку гетьманові робить, коли не переходить до царя. Не даром же й волочилися по цілій Стародубщині царські платні агенти й трубіли на всі сторони світа, що цар нікому лиха не хоче, що він вольностей українських не рушить і, хто тільки протягом одного місяця покається і вернеться до нього, то не тільки ранги і маєтностей не втратить, але ще й нагороди царської певним бути може.

Так тоді панам сотникам і їх осавулам та іншій старшині аж піт горохом з чола ллявся, заки вони свої частини поставили на ноги.

А додати до того ще мороку з табором. Не з тим, що в йому військові конечні припаси і всяке воєнне приладдя, але з тими возами й повозами, на котрих їхали козацькі родини з своїм добром.

Двері до гетьманської похідної канцелярії не замикалися. Все якась сотничиха, а то й полковниця влітала як бомба з наріканнями, жалаями, плачами й погрозами. Вониж для вірности гетьманові потрапили свої маєтки, а тут їх не шанують, а то прямо й зневажають. Одна їздила до півночі від обійстя до обійстя, заки дістала квартиру, друга від якогось там полкового обозного почула не досить шановливе слово, третю обікрали, ще іншої карита опинилася геть аж у самому хвості поміж возами й візками, поміж чурами й служанками, на що вона ніяк згодитися не може. Не обходилося й без натяків на те, що цар Петро теж чоловік, а тільки невдоволені люди чорта з нього роблять і, що навіть чорт не такий то страшний, як його малюють. Орлик і Войнаровський вживали всіх мір і зусиль, щоб заспокоїти невдоволену жіноту. Войнаровський зокрема ще й тому, бо боявся, щоб голосні кри-

ки й плачі не збудили Ганни, яка так смачно заснула, що аж любо було дивитися. Аж якось і те діло наладнали, втихомирили жінок і коло полудня козацькі полки двигнулися в дальший похід.

День був ясний, небо синє і таке чисте, що навіть літом рідко коли таке буває. Сонце пригрівало, іней нагло осипався, з горішніх галузок злітав на долішні, ті не витримували тягару, ломилися, і скрізь тих поломаних прутиків було багато.

Серед людей почувався бадьорий настрої. Сотні здоровили себе веселими жартами, коні іржали.

Тільки Мручко лаявся своїм звичаєм і відганяв непростених гостей від возів з гетьманським добром.

«Гайвороння!» — приговорював. «Розкріяло би то в один мент, тільки їх пусти. Пропили би і прогуляли за одну ніч, а тоді воюй, чорт знає з чим. Ти цілий не варт того, що один кріс коштує, а скільки тих крісів треба на війну... Бережись!»

Гетьман їхав під білим бунчуком з золотою короною і хоч, як його просили, щоб пересівся з Мишака до вигідної карити, не хотів. Розумів, що здеморалізованій армії треба дати добрий примір. Козаки й так при кожній нагоді нарікали, що «старшини лізуть у перини», а їм кажуть на голій землі спати. А навіть, колиб і не те, так гетьман краще почував себе на кони. Молоднів. Гарна днина, розмова з королем і певність, що похід вже нігде на довше не зупиниться, підбадьорували його.

Не здаючися ні на кого, сам пильнував дороги, вибірав найкоротші і найпевніші напрями, розсилав стежі і відбірав звіти, дивувався тільки, що так мало людей стрічав по дорозі.

Іноді хіба який нищий шкандибав, а побачивши ясновельможного, падав на коліна і знімав руки вгору, благаючи в Бога ласки й милосердя для нього.

Гетьман кидав йому щедро милостиню, розпитував звідкіля Бог провадить і що там чувати, а почувши, що добра тепер як і правди на світі не зіскати, торкав свого Мишака острогами і їхав дальше.

Як доводилося переїздити ліс, то вперед посилали туди якийсь більший відділ під проводом тямучого старшини, щоб впевнитися, чи нема там якої засідки. Так само перетрушувано й села. Поля були пусті. Ніби люди вимерли, ніби ціла країна причаїлася, не знаючи, що їй робити.

Так і видно було, що тутешній народ менше до воєнних подій привик, ніж на степовій Україні, тому й війна більший переполох тут робить. Тривогу й безрадність прямо почувалося у воздуху.

Минали хутори, з котрих тільки собаки вибігали їм на зустріч і лаляли на них, проходили біля осель, з котрих більше нічого крім обгорілих стовпів не осталося. І навіть не було кого спитатися, хто тут такий діявольський бенкет справляв. Москалі, чи свої мародери? Може, колиб так перешукати ті згарища, то й знайшлосяб якого недоконаного чоловіка, або забуту за печею дитину, свідка того кайського вчинку,

але на такі розшуки не було тепер часу. В одному тільки присілку, а такому гарному, що лиш малюй, з садками й зільниками, з хрестом серед широкого майдану, на котрім ще маяв гарно вишиваний рушник, серед дороги два трупи лежали, Москаль і наш, посплітані руками й ногами в таких страшних передсмертних обіймах, що годі було й думати, щоби їх розлучити.

Являлися вони ніби образом того, що діялося тепер на цілій Україні.

Їх відсунули на бік і полки проїздили, затулюючи коням очі, щоб не жахалися, бо був це здебільшого молодник, набраний з гетьманських стаднин і з Кочубеєвої і з Апостолової, славної широко навкруги. Були й Кандибового хову, витрівали й сильні дуже й легкі на хід, але погані на вигляд, від чого й загалом коняку, що не мала доброї презентації¹, кандибою звали. Попадалися, хоч і зрідка, також арабські жеребці зі стайні козака Розума, здебільшого білі, отже й не такі то придатні для війни, але за те гарні, що тільки стій і дивися.

Старших, досвідних у воєнному ділі коней було небогато, так само, як і козаків. Вони або гибли у всіляких походах, якими Москва виснажувала Україну, або тратили боєвий огонь, і здатні були хіба до таборової служби.

Не один, дивлячись на отсі молоденькі коники, що з таким огнем, іржанням і іскрами в очах як ляльки перебіраючи ногами, ступали непевними доріжками, завдавав собі питання, а що буде, як і вони погнуться, або окалічуть в боях?

Але здебільшого козаки не завдавали собі жадних питань. Військо, як машина, поки воно в руху, поти й робить своє діло, а що лиш тоді, як зупиниться на довше, то мов іржа на колісцях машини, являються в нього всілякі сумніви й тривоги, які гірше всього зїдають боєву силу.

Гетьман думав за всіх і про все. Дивувався собі самому, звідки в нього стільки думок береться. Ні, ні, це ще не старість,— потішав себе і дальше провадив похід.

Минуло полудне, тьмарився обрій, ніби там хто порохом на поля сипав. Порох, чи дими? Орлик торкнув Войнаровського ліктем.

«Бачите?»

«Що такого?»

«Який брудний сніг. Придивіться краще. На ньому саджу видно.»

«Сніг як полежить кілька днів, то звичайно брудніє.»

«Ой ні. Цеж виразно саджа, згар.»

«Так що ви гадаєте?»

«З Батурина несе.»

Але гетьманові того не сказали. Не мали серця.

Якраз тоді на задах счинився заколот.

В жіночій армії, як жартовливо обоз з жінотою прозивали, виникла тривога. Хтось жартом крикнув: «москалі!» І цей жарт мало не наробив

¹ не виглядала гарно.

великого бешкету. Жінки счинили крик. Принаглювали своїх машталірів, форесів, гайдуків до скоршої їзди. Почалась шарпанина, дишли знімалися верх возів, то продіравлювали полукішки й буди, коні ставали дуба, скакали, рвали на боки, ржали й квичали як свині, і було бичимало каліцтва, колиб старшини, котрі мали своїх жінок в обозі, не поскакали туди і криком, а то й плазуванням шабель не завели між челяддю порядку.

Отся тривога стала була вже й на козацькі ряди перекидатися, стала ширитися, як недуга, бо не один, що в бою спосібний битися як лев, в часі тривоги робиться подібний до заяця. Така вже людська вдача, що страх перед небезпекою гірший від самої небезпеки.

Москаля не було видно. Цар Петро навіть не думав устрявати в якусь більшу битву. Його наміром було виснажувати ворога дрібними сутичками, отсею шарпаниною невеличких підїздів, а той розбишацький ватаг, котрі, де тільки могли, на постоях і нічлігах підкрадалися до шведських відділів, втомлених довгими боями і маршами, та вишищували їх. Так собаки прискакують і відскакують від раненого дикого кабана, поки він у довгій обороні не знесилиться настільки, щоб можна було доконати його до решти.

Цар Петро розумів, що Карло ранений,— ранений програною біля Лісної, важким переходом понад Сожею, наглими й нечуваними морозами. Треба було тільки не допустити до того, щоби він вилизався з рани, щоб його люди й коні віджилися, щоб він запасся в одяг і муніцію.

І це цар Петро робив дуже справно, довіряючи більше хитрости ніж хоробрости, більше розбишацтву, ніж лицарству.

Розумів це мабуть і король Карло, та не міг розуміти Мазепи, котрий спішився до Батурина, бо там була його вся сила, Кенігзен, Чечель, гармата, каса, канцелярія, там була його резиденція.

Король Карло, як обіцяв гетьманові, що двигне свою армію на відбій Батуринові, так і дотримав слова. Його передня сторожа ще перед вечером настигла задню сторожу гетьманського війська.

Отсе й були ті Москалі, що мало не натворили в нашій обозі величезної біди.

Тим більша радість настала тепер і тим безпечнішими почували себе старшинські жінки, котрі тепер тільки й думали про те, якби одні на одну скинути вину за ту тривогу, яку були счинили.

Околиця рівною площиною, схвилювана злегка тільки сугорбами та далекими гаями, стелилася кругом. Десь здалеку майоріли то вежі церковних дзвіниць, то стрункі тополі, то зелені кривлі панських дворів, а селянські хати, ніби перестрашені кури поприсідали до землі. Земля скрепла від морозу, болота постинав лід, військо не потребувало тришатися доріг, воно широкими струями розливалось в напрямі Сейму.

Перед Райгородом на шляху передня гетьманська сторожа побачила двоє людей. Вониж завваживши здалеку військо і не знаючи, Москалі це, чи наші, зупинилися на хвилину, ніби надумувалися, що

їм робить, а тоді давай тікати назад. Кінні розвідчики пустилися за ними, бо нашим важко було знати, чи Райгород безпечний, чи ні. Почалась погоня, врешті ледве живих чоловіка й жінку привели перед гетьмана.

Гетьман зжахнувся, побачивши тих двоє.

Ганчірки, що нікуди не годяться, пара чобіт, яких вже ніякий швець не схоче латати і яким місце на сміттю, або в рові, отак виглядали вони. Обдерті, зметружені, виснажені, в очах горить цей страх, що робить чоловіка божевільним.

Довго не могли прийти до слова.

Гетьман питався, звідкіля йдуть, як звуться, — мовчали. Ніби їм мову з жалю умкнуло, ніби з горя втратили пам'ять.

«З Батурина» — проговорив він на силу, а вона на вколішки впала і — головою до землі товкла.

«Оттаке вона мені цілу дорогу робить,» — сказав чоловік, вказуючи на жінку. «Розум в Батурині лишила разом з дітьми.»

«А Батурин — що?» — спитав трівожно гетьман.

Міщанин тільки рукою махнув: «О-го!»

«Що?»

«Батурина нема; є тільки земля й небо, на землі кривда, а в небі Бог.»

«Значиться?» — і гетьман конем наїхав на нього так, що цей кількома кроками подався в зад, і як з перепуду став не розказувати, а прямо кричати, викидаючи не з горла слова, а з серця скреплю кров:

«Батурин здобули, зрадив прилуцький наказний полковник Ніс, мешканців витяли в пень, ні жінок, ні дітей не пощадили, город згорів, гетьманська палата теж, нема вже нашого Батурина, нема!»

«А Чечель?»

«Утік, але тяжко ранений, далеко не забіжить.»

«А Кенігзен?»

«Так само.»

«А гармата?»

«Ті, що їх не встигли висадити у воздух, Меншіков забрав. Ось бачите сліди?»

Гетьман глянув, — на землі справді видно було глибокі сліди від гармат, котрі перед кількома годинами переїхали туди.

«Недобитий Батурин, крізь Райгород у Москву поїхав,» — сказав Батуринець і його очі пішли в стовп, ніби з великого болю кам'янили.

Гетьман глянув на нього, на його жінку, що все ще головою об землю товкла, на Орлика, Войнаровського, на кариту, в котрій їхала Ганна, мов заворожена в глибокому сні, на ціле оточення, що густою лавою обступило його, і — поводи з руки пустив.

Орлик, Войнаровський, Чуйкевич і Кендзеровський прискочили до нього.

«Нічого, нічого, допоможіть мені злізти з коня.»

Кинулися, і гетьман опинився на снігу.

Розступилися, він лицем в напрямі Сейму й Батурина повернувся і дивився туди довго-довго, ніби наслухував, чи голосу якого звідтіля не почує.

Не було. І тоді його коліна почали згинатися, його горда постать хилилася, його високий лоб тричі доторкнувся сирої землі.

Гетьман молився.

Всі, що стояли кругом, приникли до землі, спинився тупіт підков і туркіт коліс і скрип полозів по снігу, і счинилася тая тишина безконечна, якою одною тільки й можемо пошанувати тишину вічну і вічний упокой. Коні не ржали, вітер ущух, тільки десь далеко-далеко, на обрію закочувалося за вал велике червоне сонце і обливало клячучих у покорі своїм багровим сяєвом.

Гетьман піднявся, і що лиш тоді з тисячів грудей добулося глибоке зітхання і з тисячів грудей понеслась найсумніша з усіх пісень на світі: «Вічная пам'ять.»

Найстаріші люди не бачили досі, як гетьман плакав.

XXXI.

В Райгороді Москалі не стояли. Переїхали тільки через його, і то спішно, бо боялися, щоб по дорозі не зустрінутися з Шведами та з Мазепиними козаками.

Втікали з награбованим добром і грабувати не було їм потреби. Везли всього багато. Їжі, вбрання, муніції. З церков позабірали дорогі фелони, книги, чаші, поздіймали образи і дзвони, навіть іконостаси порубали на частини і теж тащили, як круки до своїх гнізд.

Те, що бачилось за Андрія Боголюбського, продовжувалося тепер, тільки московські зуби вгризалися чим раз дальше і що раз глибше в живе українське тіло і чим раз більше отруйливої слини входило в українську незгійну рану.

Райгород не був пограбований, стояв цілий, і Шведи й козаки могли в ньому і поживитися і погрітися.

Ніч не була дуже зимна. Кругом села на полях, та в садках, і пасіках, і в сусідних недалеких селах горіли огнища, торчали довгі з дошок позбивані буди, мов курені на Січі.

На огнищах жарили баранину, варили в казанах борщ і кашу, припивали горілкою, котру гетьман велів дати, щоб трохи розігрілися люди.

Кругом огнища сиділи козаки, подекуди попадалися й Шведи і балакали з собою.

Бог вість, яким способом вони розумілися, знаючи декілька тільки слів, наші шведських, а Шведи наших, але що розумілися, то видно було з живих рухів, з притакувань, або заперечувань головою і з голосного сміху. Але сміялися мало. Весь Райгород подібний був до якоїсь великої стипи, до поминок, на котрих і посміятися можна, але не дуже і не свавільно, по людськи, а не по вояцьки.

Мручко замкнувши свої вози в кам'янім будинку і обставивши їх густою і безпечною вартою, увійшов до якоїсь хатини поруч того будинку, щоб погрітися й переночувати.

Хата стояла пустою, і ніхто з козаків ані зі Шведів не спішився туди, бо зимно було і бідно, а в поході все таки більше тягне чоловіка туди, де засібно, чисто й людно.

«Ви самі, батьку?», — спитав Мручко, сідаючи на чорну, стару лавку.

«Як палець,» — відповів, вдивляючися в гостя темносивими, добрячими очима.

«Нікого в вас нема, ні жінки, ні дітей?»

«Бог дав, Бог узяв,» — відповів коротко.

«Повмірали?» — питався Мручко, не з цікавості, а щоб побалакати з дідусем, котрий мав такий якийсь лагідний голос, ніби зі святої книжки читав, а не балакав.

«Або я знаю, чи повмірали. Часом чоловік жиє і такий тобі далекий, ніби вмер, а часом умре, а ніби й дальше жиє з тобою. Рівнож буває. Як поживеш, паноньку стільки літ, що я, то надивишся усячини.»

«Гадаєш, діду, що я старий?»

«Того я не гадаю, бо тільки пес буває старий, а чоловік бувалий, а всеж таки я вже такого сина міг би мати як ти, що сина, найстарший внук доганяв би тебе, коли Бог не покликав би був його до себе.»

«Помер?»

«Ні, на війні погіб, ще за Дорошенка.»

«Го-го!»

«Недолітком з хати вирвався і побіг. Дивно, як людей тая шабля до себе тягне, ще гірше, як дівчина.»

«Тягне,» — відповів Мручко.

А старий, ніби аж тепер отямився.

«Ох і горе мені, не маю чим такого достойного гостя погостити, бо мяса не їм, а горілки не пю. Хіба медом та хлібом не погордиш,» — і почав скриню застелювати вишиваним рушником.

«Ще покійниця жінка, як дівчиною була, вишивала.»

«А доньки в тебе не було?»

«Дві Бог дав, як лані. Одна з московським старшиною втекла, а друга за попа віддалася і переїхала з ним, кудись аж за Полтаву. І мене закликала до себе.»

«І ти не пішов?»

«А чого? Щоб серце своє їсти? Не знаєш, синоньку, які наші попи? Один гріх, одна наруга над Богом і церквою.»

«Не всі.»

«Певно, що не всі, бувають і путящі, але здебільшого це негідники, народ замість відводити, приводять до гріха, а найгірше, що про нашу Україну не дбають, на московські вислуги пішли, не Бога, а царя славять.»

«Так ти тому і не пішов до свого зятя?»

«Тому й не тому. Що я там десь за Полтавою згубив. Я тутешній. Чимало я находився за молодих літ. Не було війни, не було такого бою, щоб і я там не був. А скрізь небо, і скрізь вода, і скрізь земля, і скрізь воздухом дишеш, не чим другим. Тільки що й теє небо, і тая вода, і той воздух найкращі для тебе там, де ти родився. Там і помірай. Тую хату ще мій покійний батько збудував і в ній я хочу вмерти.»

«А не скучно тобі самому?»

«Самому? Щоб ти бачив, скільки їх тут осіннього довгого вечора понасходиться! Із Січі товариші давні та славні і з Гетьманщини. Згадуємо колишні добрі часи і журимося теперішніми. Журби, що волосся на голові.»

«Старі люди все новину гудять. Це відома річ. Я, батьку, молодший від вас, а на нинішні часи нарікаю. Ніби й земля не так родить, як перід і — навіть шабля не така гостра, хоч та сама.»

«Відомо, відомо. За нічим так чоловік не тужить, як за молодими літами. Не один можеб і душу чортові записав, щоб помолодіти, так на теперішні душі навіть чорт не ласий.»

«Гадаєте?» — питався Мручко, набиваючи люльку. «А може й ви мого тютюну спрібуєте? Власного хову, добрий.»

«Навіть дим з власного комина солодкий. Спрібую.»

Закурили люльки і журилися дальше. В глечики каша клекотіла. Очі діда від тютюнового диму ще більше сіріли, от-от здавалося і розвіються, як той дим з файки.

«Споганів теперішній народ,» — нарікав дід. — «Перше всі за одного стояли, і один за всіх, а тепер — один одному з горла дере. Матір-отчизну для лакомства поганого продасть. А пощо? питаюся тебе. Чи забереш ті маєности на той світ з собою? Яким тебе мати родила, таким перед Создателем своїм предстанеш. Перше, щоб китайки шматочок, а вже як шаблю на домовину поклали, то велика честь. А тепер пояс золототканий на сумний бік йому вивязуй, і попів з десяти церков клич, і лист до святого Петра від благочестивого під голову клади, так буцім то святий Петро не знає, що за гість до нього йде. От, глупота!»

«Мода.»

«Пустяки. Пишається то як павюк і надувається як індур, а в горлі пусто. Знаю, знаю, бо й сам колись як вош на оксамиті дувся, аж згадати гидко.»

«Усякий якоїсь радости в життю шукає,» — завважав Мручко.

«Не штука радуватися, коли ти в добрі, а радуйся в убожестві бувши. Гадаєш, я нещасливий, бо самотний і бідний?... Куди там! Маю тієї земельки трохи, маю ще шкапу одну, оброблю землю, скільки там зерна та соломиці для себе й худобини потрібую, лишу, — а решту бідним на переднівку роздам і такий я тобі пан, що і з полковником не одним не мінявсяб. За кожду днину Богові милосердному лягаючи і встаючи дякую, тішуся, що бджоли гудуть і що лиси цвітуть, що молодь ще кохатись не забула. І чого мені треба, коли я себе знайшов.»

Не чулися, як минула північ. Дідусь глянув у вікно, послухав, як півні по селі піли й перехрестився.

«А мій покійний синок, ще йому й сімнацяти весна не процвіла, як і каже до мене: «Благословіть мене, тату...» «А то куди?...» питаюся. А він: «Світа розлянути і слави пошукати піду...» «Рано, синоньку, кажу. Підожди, сили й розуму при мені наберися...» Не послухав, пішов — і тільки я його бачив. Кажуть, у першій сутичці як нетля на свічку, на ворога полетів, тільки руками сплеснув і з коня повалився. Куля й голову влучила. І деж та його слава?... Марнується народ, а нам, бачиш, треба би в землю рідну вкорінитися, щоб відпір ворогові дати. Не розуміємо того. Дикеє поле наша земля, толока, — от що. Що будь і спалахнемо як степова пожежа, а прийде дійсна потреба, і сили в нас нема.»

Другі півні співали. Огонь у печі догасав.

«А може тобі хочеться спати?» — питався дід.

Мручко заперечив.

«От, бачиш, і в тебе спокою нема, хоч який ти здоровий на око. Мабуть сотнею своєю журишся, а може й ще чим.»

«Сотня в мене певна.»

«Нема нічого певного на світі, мій синку. Навіть рідні діти непевні. От і моя Тетяна. Здавалося, з розумом дівка. А диви, злигалася з дячком, з цапиною борідкою, і — пішла. Нині попадає з неї, але яке її життя? Знаєш, які то в нас тепер попи настали.»

Ці слова пройняли Мручка якоюсь невідомою йому тривоною. Його сотня за Райгородом під самим гайком стояла, за козацьким і шведським табором, бо одною, з певніших числилася.

Мручко не далеко гетьманських возів тримався, а тепер нараз побоявся за своїх людей. Чи не сталося з ними щось погане? Царські післанці швендіються кругом, чи не переманили його козаків до себе?

Зірвався, підперезав кожух поясом, дідові низько поклонився.

«А то куди?»

«До своїх людей іду.»

«Гм... Добре робиш. Ночі не доспи, а обов'язок сповни, якщо прийняв його на себе.»

Надумувався хвилину.

«Знаєш що? Я також піду з тобою, і так вибився із сну. Може собі молоді літа пригадаю.»

Пустилися найкоротшою дорогою. Дід провадив, а Мручко подавав кличі вартовим, своїм і шведським. Ще раз до возів заглянув, а впевнившись, що будинок зачинений і вартові не сплять, поспішав до своєї сотні.

Дід, хоч старий, дотримував кроку. Ще й прибалачував.

«От і час який непевний. То мороз, то відлига. Ніби сам Бог хоче, щоб люди у хаті сиділи. За який тиждень прийдуть такі морози, яких ще й не було.»

«По чім міркуєте?»

«Ще ніколи хрін так глибоко в землю не вліз як сього року, а вже як він морозу боїться, то не добре.»

«Хіба хрін знає, чи буде мороз?»

«Воно всьо знає,» — відповів дід, показуючи рукою довкола. — «Світ і Бог, то одно. Тільки чоловік відірвався від нього і вже тепер нічого не знає. Надто ми на свій розум покладаємо, синку, а Бог дивиться з неба й каже: «Ну-ну, побачимо, куди то ви зайдете.»

По хатах світилося. Райгородці козаків гостили. Хоч приказу того щоб скоро спати йти, бо завтра знову похід, так мало хто приказу того слухав. Шведи теж здебільшого біля огнищ сиділи, грілися і розказували собі свої пригоди. Кождий пережив їх стільки, що на сотню літ стали собі свої пригоди. Кождий пережив їх стільки, що голодувати не лоб. Були вдоволені. Богатий край давав їм запоруку, що голодувати не будуть. І народ покищо не ставився до них погано. Лучалося навіть, що люди за хліб або за горілку грошей не хотіли брати. Мручко з дідом не наближалися до гуртів, поспішали.

«Кажеш, що твоя сотня біля гайку, так тоді підемо туди,» — і він повернув біля старого цвинтарища. — «От їм,» — казав, показуючи на могилки, — «їм то найкраще. Заспокоїлися. Пережили своє, а про решту не дбають. А ми, з тобою, сину, побачимо ще не одно, ой не одно таке, чого я навіть ворогам своїм не бажав би» — і перехрестився. «У Лебедині наших на муки беруть,» — додав шепотом, аж мороз Мручкові пішов по спині.

Минули цвинтар, і побачили кілька огнищ на полі.

Мручко зрадив. Сотня стояла там, де він її лишив, значиться, нічого поганого не сталося з нею. Коло огнищ грілися козаки, вартові стояли на чатах. Подав клич і підійшли до найближчого огнища.

«Що нового?» — спитав Мручко.

«Усьо гаразд, тільки пластуни наші кажуть, що за лісом непевно.»

«Москалі?»

«Мабуть вони, але ми без приказу Вашої Милости нічого не починали.»

Мручко розв'язав свій мішок з проклинами, але пригадав собі, що біля його дід, і замовк.

«А всеж таки,» — почав по хвилині, — «коли непевно, так треба впевнитися. Дванацятьох бувалих і стільки молодиків піде зі мною.»

«По приказу?»

«Ні, на охотника. Але тих, що сплять, не будити.»

«Кінно?»

«А вжеж, що не припішено. Конем і напірати гаразд і втікати теж не погано. Дідові могого була на подайте, я на гетьманського сяду. Тільки без зайвого крику, тишком, нишком, щоб звіря в лісі не збудити...»

Вже на конях сиділи, коли Мручко прикликав до себе сотенного. «А ти, пане товаришу,» — приказував, — «тримай мені сотню кріпко в руці. Варти часто змінйай, бо на морозі не важко вснуть, а сам, поки не верну, будь на ногах. Старайся!»

Підсотенний притакнув.

«Як почувте декілька стрілів, так це ніщо. Аж тоді, коли виникла сильніша пальба, сотню на ноги став і за мною іди. Переїдеш долину, під лісом повернеш у ліво, обїдеш його, а там знатимеш, що робить. Оставайся!»

«Бувайте!» — і невеличкий відділ щез у темряві.

Прямували поперек долини ід гайкові. Дід їхав біля Мручка на самому переді, бо Мручко не любив посилати стежі. Казав, що хто веде, той і на переді їдь, а на чужі очі не здавайся, бо чужими руками тільки жар добре загібать.

«Грішне діло війна,» — почав дід, — «а все таки тягне.»

«Тягне вовка до ліса, а козака до бою.»

«Навіть гадина кусає, як наступиш на неї. Тільки й нашого виправдання, сину. Дав нам Бог землю богату, та безборонну. Може й простить гріха, що боронимо її. А не вборонимо, то розвіє нас доля, як жидів або циганів по світі. Не маєш кореня в землі, так лети як сухий листок. Горе безземельному чоловікові.»

«Горе недержавному народові!» — додав Мручко, стягаючи нараз зубилами коня. Кінь став, валка спинилася вся. Не тільки люди, але й коні притаїли в собі дух. Жаден козак шаблею не бренькнув, жаден кінь не заїржав, бо козак і його кінь — це одно. Хоч ліс шумів, Мручко почув легкий шорох у корчах, ніби вуж туди переліз. Не надумуючися, скочив. За ним пустилося ще трьох козаків, а інших він спинив рукою.

Не далеко прийшлося гнати. Кроків кількисот від узлісся, в напрямі долини, як хорти заяця обскочили двох московських пластунів. Закинули їм на шиї аркани і почався допрос. Зразу крутили, але Мручко вмів з ними говорити.

Виспівали все. За ліском сотня Москалів стоїть, одна з тих численних відділів, що мають шарпати ворога й не давати йому спокою. Де більша сила, того сказати не вміли, лиш цілували хрест, що зроду не бачили ні царя, ні Меншікова, ні жадного з високих «оноралів». І не з доброї волі до козацького табору підкрадалися, а лиш приказаний дістали.

Мручко казав їх взяти межі коні, коні відвести в ліс і оставити під охороною кількох козаків.

З ними остався також старий, як казав Мручко, благий дідусь, а решта відділу пустилася пішки лісом навпростець в напрямі, який вказали зловлені Москалі.

Мручко йшов на переді. Ліс був не широкий і не густий, козаки поспішали жваво. Сніг прикрив землю, не було чути хрупоту сухих гілячок, а вітер глушив відгук ходи. Так дібралися вони до узлісся, на якому ріс молодник, що ніби живопліт відгороджував ліс від поля.

Задержалися і осматрили мушкети та пістолі. Мручко розгорнув корчі і глянув. Перед ним на невеличкій поляні горіло огнище, при яким грїлося кількох солдатів. Один стояв спертий на мушкет, інші

куняли, звернені лицями до огню, а плечима в той бік, звідки віяв не вильний, але дошкульний вітер, такий, що вміє дібратися до кости. Похнюплені голови й нерухаві постаті вказували на те, що вони сонні, втомлені, а може й голодні, бо цар не дозволяв більше провіянту брати, ніж треба, щоб з голоду не вмерти. Тому то Москалі й промишляли. Як голодні вовки кидалися на поживу в кожнім селі й місті, яке заняли, і в якому дозволено було погулять «ребятам.»

Вітер віяв якраз від ліса на Москалів і заносив туди заграву від огнища так, що Мручкові добре було видно все, що діялося перед ним, а його, хочби навіть і завважили шорох, не могли побачити.

За огнищем, на поляні щось бовваніло, ніби курінь, наборзі зготовлений. Не важко було догадатися, що з нарубаних сягів і з наломаних шогляк зроблено шопу, в якій скрилася решта царських людей. Під шопою стояли два-три вози і кількоро коней, що гризли драбини.

Мручко ще раз кинув оком на цей звичайний у воєнних часах обоз, і покликав по імені кількох що найсмівливіших козаків.

«Бачите?» — спитав їх шепотом.

«Бачимо,» — відповіли тихцем.

«Зайти їх ззаду і... щоб жаден мені навіть і не писнув.»

«Постараємося,» — і поповзли вужами в напрямі огнища, з котрого дим рудою хоругвою маяв у напрямі шопи.

Ще тамті не долізли, куди їх Мручко післав, як і він сам з рештою свого відділу обїйшов поляну і залізним ланцом окружив спячий курінь.

Кілька вистрілів, кілька здавлених криків, кілька недоповіджених проклонів, і тільки вітер шумів і рудава-сіра хоругвова як страхітна птиця маяла над потухаючим огнем.

Благий дідусь почувши вистріли, зітхнув і проговорив беззубими устами: «Окropиши мя іссопом і очищуся, омиєши мя і паче сніга убїлюся.»

XXXII.

Не багато роботи мав сотник Мручко. Москалі, голодні, перетомлені, продроглі, спали в своїм невибагливім, наскорі зготовленім захисті, як сусли в норі. Мручкові козаки в першу чергу забрали мушкети, зложені в піраміди, повідбирали старшинам пістолі, а коли ті, перестрашені ворогом наче сонним видивом, зірвалися до боротьби, счинився заколот, в якому свої своїх не пізнавали, і всякий про те тільки й думав, щоб спастися бігством. Деякий пробував боронитися, алеж був це безнадійний бій розпуки, бо хоч Москалі переважали в четверо числом, але за те козаки були зазброєні і мали за собою ту перевагу, яку звичайно дає напрасний наступ над кінцевою обороною, свідомо ціль над несвідомим примусом, ідея над грубою, фізичною силою. Мручкові козаки знали, що коли їх сотник веде на нічний наскок, коли їх

збавляє сну і відпочинку, так воно, значить, неминучо потрібне, а царські люди не могли зрозуміти, пощо їм серед вітру і стужі кажуть волочитися по полях і лісах, як тічні голодних вовків. В козацьких душах був цей лицарський запал, без якого немає справжньої перемоги, звіриний страх. Мало котрий з них бачив свого царя, але хто його побачив, не забував до смерті, і сотному розказав про його незвичайний ріст, про випулисті очі, з котрих сипалися іскри, про зуби як у смока, і про голос як труба. Цар Петро, то була легенда, то був демон, — то був не чоловік, лиш антихрист, котрий заволодів людьми і провадив їх на бій з Господом Богом, на неминучу загибель. Москалі сліпо слухали свого царя, бо боялися його, сповняли прикази, бо не сміли супротивлятися, гинули, бо не бачили спромоги жити. Попастися в полон, це значило спасти душу і продовжати своє життя. Колиб не брехливі поголоски, що король Карло це Лютер, ворог Христа, котрий теж не чого другого хоче, лиш вигубити християнський народ, а «ізмєнник» Мазєпа помагає йому в цьому безбожному ділі, бо він католик, колиб не те, то Москалі здавалися цілими відділами, а так вони попадали в цей глухий кут, в котрому, як не в одну, то в другу стіну лобом гепнеш. Билися, як беться звір застуканий стрільцями, котрий іншого виходу не бачить і надії на вихід із заходу не має.

Мручко не любив такого нерівного бою, дивився на його як на прикру, остаточну конєчність і, хто тільки здавався, милував його, казав вязати, бо й так гетьманові язика треба.

Москалі були всюди і не було їх нігде, бо нігде не можна було наткнутися на їх головні сили. Гетьман знав, що Меншіков, доконавши Батурин, відступив від нього, що якраз по його слідам ступає шведсько-козацька армія, але де він тепер, і які в нього наміри, де цар, і чи йдуть вони собі на зустріч, чи гадають «дати баталію», чи може тільки задумують безнастанними підїздами трівожити й ослаблювати своїх супротивників, про те ходили всякі непевні і несправджені вісти. Чим більше язика, тим більше тих вісток. А всеж таки язик серед війни дорожчий за річ, бо ніколи не можна передбачити, чи не попадеться між ними й такий, що щось важного скаже.

Особливу ціну мали полонені старшини, і з ними Мручко поводився зовсім чємно, відібрав їм тільки оружжя, брав чесне слово, що не втечуть, і навіть рук не казав вязати, тільки відсилав до стоянки в лісі, де їх благий дідусь стрічав розмовою на євангельські теми.

Між полоненими Москалями несли на драбині, знятій з якогось воза, тяжко покаліченого козака, біля котрого ступала якась жінка в підранім тулубку і кратястою хусткою мов турецьким турбаном обкручена так, що тільки двоє очей, чорних як вуглики, світилося.

Як ціла та валка, з кіньми й возами, з полоненими Москалями й декількома раненими козаками прибула до Мручкової стоянки під Райгородом, збіглася ціла сотня, позривалися й ті, що спали, і допитама та радости не було кінця.

Мручко не кляв і не сердився, як звичайно. Казав полонених почастувати горілкою і салом, а сам підступив до драбини з погаратаним козаком, до котрого припадала кратястою хусткою обтулена жінка.

Нахилився, глянув і радісно крикнув:

«Таж це мій Сидір, а це Вєклина Одарка!»

Благий дідусь порався біля недужого.

«От і опорядила тебе, синоньку, вража Москва, катюги безтяменні. Несіть його до мене. Не дамож погибати християнській душі.»

Мручко згодився і сам подався туди, зарядивши в сотні, що було потрібне.

Поклали Сидора на дідову постелю, доложили дровець до потухаючого огню, дід варив якась зілля для недужого, а Мручко випитався Одарку, де вона з його осавулом бувала.

Журливим, тихим голосом розказувала про напад на пасіку Імжичького і на його хутір, про свій побут у баби-чарівниці, про втечу від неї саньми, на котрих лежав Сидір, згадала щирим серцем про добрих людей, котрі їх приютили, і в котрих вони скоро прийшли до себе. Розказала дальше про те, як вони вдвійку пробіралися до гетьмана, як бачили вже здалеку огнища в таборі, аж нараз знову попалися в матню.

Тут Мручко перебив Одарці.

«Дівчино, таже це ласка Божа, що ви з таких пригод з душею вийшли! Не кажу Сидір, бо він козак, а добрий козак твердий, як його шабля, але ти, тиж дівчина і диви, яка крепка, що не вгнулася і не пропала, як на базарі собака. А вже з тим московським старшиною, то ти таки добру штуку зіграла, як у театрі. Чули, батьку?» — звернувся до благого дідуся. «Чули ви, як отся дівчина Москалів на кобняк брала, вмерлою притворяючися.»

Дід все ще порався біля Сидора, перевязуючи його рани і смакуючи їх мастями.

«Чув діти, чув,» — відповів, перериваючи свою роботу. «Як кому на роду написано, так воно й станеться. Інший і на порозі ногу зломить, а другий з дзвіниці впаде, і нічого. Один ціле життя проживає, ніби він тільки й робив, що від коліски до труни мандрував, а другого життя наче якась до правди не подібна казка. Будете ви, дітоньки, тую казку дітям своїм розказувати, бо як бачу, призначені ви для себе.»

Одарка підняла очі до неба: «Дав би Бог милосердний.»

«Мабуть, що дасть, коли вас при життю зберіг,» — відповів Мручко. «Таж не раз, а десять разів у ваших пригодах вмерти було можна. Брала ти дівчина, Одарко, і не сором мойому Сидорові, що звязався з тобою. Я й сам...» — почав, але тільки рукою махнув. «Де-де-де! Куди кусому до зайця... Розкажуй дальше, а Сидором не турбуйся, бо він у добрі руки попався. Не треба кращого лікаря, як бувалий, старий козак. Вигоїть він його на дух, а в м'ясниці і під вінець.»

«Не маю я надії,» — з жалем відповіла Одарка.

«Чому?»

«Бо Сидір, як лиш очуняє трохи, так зараз за вами, пане сотнику, побіжить.»

«Не прийму, їй Богу не прийму! Якже так, таку гарну дівчину мати і не вженитися? Сидір діло за десятьох зробив, заслужив собі на відпочинок. Не всім же гинути на війні, треба щоби хтось остався в живих, дітей плекать. А з вас буде, як бачу, гарна пара... Не журися, розкажуй, як то ви через тую Десну втікали.»

Одарка підійшла до постелі, поправила подушку Сидорові, а впевнившись, що він спить, почала шепотом:

«Вже здавалося, тільки конем добре попри і в табор ускочиш, як отсе з двох боків наскочили вони.»

«Москалі?»

«Цареві люди.»

«Обпали вас, як пси діда біля попових воріт, ну і що?»

«Нас кількоро було, оборонялися.»

«Доброго їм чосу дали?»

«Кількох коміть головою повалилося з коней.»

«Так це райтарі були, може й Німці?»

«Мабуть, що Німці, бо билися крепко.»

«Хоробрий народ, не те що царські гевали. Продовжай.»

«Отож, як приперли нас так, що вже ніякої надії не було, Сидір кинувся у Десну. Наші коні легкі і по леду бігати звичні, помчали, як хорти.»

«А вони?»

«Були на пасених конях і зазброєні тяжко, а до того, не шульнули одинцем, як ми, а цілою валкою на команду зіскочили з берега, — лід тільки хрусть, а що дальше було, того ми й не бачили, бо гнали як вітер, добиваючися до другого берега, як до спасення.»

«Бог поміг,» — завважив дід, а Одарка розказувала дальше.

«Та що лиш на другому березі почалася наша біда. Кого стрінемо, блідий як смерть. Аж зубами дзвонять, так Москалів бояться. І не думай, щоб тобі яку поміч дали.»

«Кожному життя миле,» — завважив дід.

«Кождий його як потопаючий соломинки тримається,» — докинув від себе Мручко.

«Сидір тоді до мене, щоби я до Гірок вертала, до Векли.»

«А ти не пішла?»

«І не піду від нього, хоч ви мене і бийте,» — відповіла рішучо.

«Отсе тобі й кохання!» — аж крикнув Мручко. — «Може ви, діду, яке зілля знаєте, щоб помолодіти? Та дівка, їй Богу, варта, щоб ізза неї чортові душу записать.»

«Тут тобі і чорт не pomoже,» — відповів, усміхаючися дід.

«Так тоді,» — махнув рукою Мручко, — «вдоволимося мабуть, дивлячись на їхнє щастя. Розкажуй, дівчино, дальше. Так ви, значиться, рішилися знову Десну переходити.»

«А вжеж, тільки не в тому самому місці, а там, де Шведи мідяний міст будували.»

«Мідяний міст?» — здивувався дід.

«А так,» — пояснив йому Мручко. — «Міді й заліза у Шведів велика сила, й звідти їхнє богатство. Чудову зброю готовлять,» — додав і аж облизався.

А дід на те:

«І в нашій землі чимало всякого богатства, тільки люди не добралися до нього, бо нема як. Все лиш бються і бються. Другі народи багатіють, а ми кровю напуваємо землю.»

«Колись і в нас великі богатства були.»

«За князів, як через Київ купці з далеких країв проходили, а від коли більше морем плавати стали, від тоді ми й збідніли.»

«Морська дорога лекша, тому то й розбогатіли Італійці, Німці, Англичане й Шведи. А Київ зубожів.»

«Не зубожів бо він, колиб не нападали чужинці, а ми замість обороняти рідну землю, гризлися мов собаки. Що то на других нарікать, коли самі ми тому винні.»

І вони стали згадувати про сварки й чвари, котрими так богата наша минувшість. Ніби з важких гріхів сповідалися.

«Чести лицарської не знаємо,» — горячився Мручко, — «а без лицарської чести, яка тобі війна, яка перемога? На лицарській чести сила армії стоїть, а ми вождів своїх ворогам у руки давали, щоб власні голови спасти, і яка тут тобі честь?»

Дід притакнув.

«Гадаєте старого Хмеля Татари під Берестечком пірвали? Сам він утік, бо боявся, щоб і його не дали ворогам на поталу. Та що тут згадувать, краще розкажуй ти, дитино.»

І Одарка розказувала, як над Десною вони зустрілись з невеличким почотом якоїсь пані, що до гетьмана поспішала.

«Це Обидовська,» — пояснив Мручко. — «Вона тепер у нашому таборі. Це ви, значиться, і допомогли їй переправитися через Десну.»

«Сидір допоміг,» — підхопила Одарка. — «Як до гетьмана, каже, та ще якась його родичка, так неминучо пособити треба. Ідь, Одарко, з нею, а я тут з моїми хлопцями Москалів забавлятиму.»

«А ти не схотіла?»

«Ні, кажу, де ти, там і я, і лишилася. Панія на конику шпаркім лиш шульнула на лід, а тут вже і Москалі наздігнали нас. Тай почалося! Господи милосердний, цеж був бій! Нераз чула я оповідання про козацькі бої, але гадала собі, от переборщують козаки, щоб похвалитися, аж і на власні очі переконалася, що ні. Не лиш люди стиралися з собою, але й коні кусали себе, гризли, аж страшно було дивитися.»

«А ти?»

«Що я! От оборонялася, як уміла, але Сидір, так цей по лицарськи бився.»

«З Сидора славний козак буде.» — притакнув Мручко, але зараз таки й поправився. — «Тільки ти, чуєш, не пускай його від себе, бо хто мечем воює, той від меча й гине, і лиш до часу збанок воду носить.»

«Поки його по мід не пішлють,» — жартував дідусь.

«Отож то я й рад би свого Сидора по мід післать,» — підморгнув Мручко. — «І що дальше?»

«А що ж би? Наших всеж таки перемогли. Ворог, гадаю, в десятеро сильніший був. Повязали нас...» — насилу вимовила і повернулася до вікна, щоб не бачили, як плаче.

Мручко і благий дідусь не розпитували, що було дальше, бо тяжко скатований Сидір ранами своїми краще всякого оповідання балакав. Козаки розуміли тую мову. Заспокоювали Одарку.

«Нема спасення від терпіння,» — казав дідусь. — «Як пройде негода, тоді й любійша погода. Що варте життя без терпіння, навіть згадувати нема що. Побачиш, що колись нинішнє терня переміниться вам у запашні троянди.»

«Бог би вашими устами балакав,» — сказала заспокоєна Одарка. — «Я терпіння не боюсь. Хай мене сльози вмивають а вітри розчесують, хай я бідною остануся до віку, щоб тільки Бог не забірав його від мене, а мене від нього, щоб дозволив з ним жити і вмірати.»

Не чулися, як шибки у вікнах стали рожевіти загравою світанку. Мручко глянув і зірвався на рівні ноги.

«А бодай би мене! От і засидівся, а ранком похід. Прощайте!» — і обнялися з дідом як добрі приятелі.

Одарка смутно й перестрашено гляділа на них.

«А ми?» — і очі її зробилися, ніби два великі знаки питання.

«Останетесь в діда,» — заспокоїв її Мручко. — «Не бійся, він вам кривди не зробить. Тільки ти, чуєш, не дай Сидорові скорше встати, аж дід дозволить, а до мене ні раз не спішіться. Краще вже я до вас на весілля поспішуся, якщо Господь мене до своєї небесної гвардії не покличе скорше. Прощайте!»

І вибіг таким кроком, як колиб йому ще й трицять літ не минуло. Дідусь сумно покивав головою: «Жаль таких людей!»

XXXIII.

Козаки й Шведи виступивши з Райгороду, прямували через Лукнів, Краснополе й Отюш до Батурина.

Дорога була недалеко, але військо посувалося звільна. Шведи були сильно притомлені. Важкі переходи короля над Сожею й Іпуттю, бої з Курпами, що нагадували пригоди короля Ольбрахта на Буковині біля Глибокої, безнастанні сутички з Калмуками й Москалями, і такі більші битви, як ось біля Молятич, мусіли виснажити до краю навіть найхоробрішу армію.

Тому то король Карло хотів, щоб похід був разом і відпочинком.

І пощо поспішати? Відколи довідався, що Батурин упав, відпала й причина поспіху. З Меншіковим зробили «passé», і здоганяти його не було ніякої підстави, значиться, можна посуватися звільна й похід переривати довгими відпочинками. Ті останні були особливо для відділів санітарних потрібні. Санітарне діло взагалі не представлялося добре. Куди там! Від лазаретів заносило не лиш запахом ліків, але й духом невдоволення що розносився по цілій армії. До тисячів поранених у боях і поторощених деревом у пущі прийшли ще й великі сотки жертв вчасного та кріпкого морозу. Лікарів було мало, ліків ще менше, і лазарети не стогнали, а прямо вили з болю. Хоч приміщувано їх і лазарети не стогнали, а прямо вили з болю. Хоч приміщувано їх остеронь від полків, то все таки годі було скрити й затаїти лихо.

Всякому було відомо, що фельчери як різники поралися з вчасного ранку до пізньої ночі, відрубуючи руки й ноги, відрізуючи пальці, носи й уха; всякий знав, що з трупів сорочки здирали на бандажі для хорих, і що мало хто, перебувши ті муки, виходив з лазарету здоровим. А безнастанне зрушування тих лазаретів, з місця, це було вже не горе, а пекло. Чоловік і на ліжку влжати не міг, а тут його несли на віз, клали поруч других таких нещасливих як він, і на тих возах, як у бочках оселедців, везли серед вітру й стужі. А везти треба було, бо залишити лазарет, все одно, що збунтувати військо.

Розуміючи те, гетьман Мазепа не принаглював вже короля Карла до скоршого походу. Гадка про Батурин жахала його. Не міг позбутися її. Два Батурина безнастанно являлися перед ним. Один богатий, по самі зуби зазброєний, з десятьма тисячами хоробрих оборонців і з населенням вірним і готовим на все, а другий спалений, пограбований, вкритий жужелем і трупами. Сотки батуринських дворів, котрі він бачив безжурними й богатими виринали тепер перед ним в образах, від яких мороз пробігав по спині. Тисячі мешканців, яких він знав живими й щасливими, воскресали перед його стурбованими очима, як мерці.

Ясні й темні краски мішалися раз-у-раз. То сади цвіли молочним, пахучим цвітом, то дими снувалися і заносило сопухом стерва.

Гетьман, скільки разів глянув на своїх людей, ті самі гадки й почуття читав і у їх душах і чомусь то здавалося йому, що дивляться вони на його з докором, котрого виповісти не сміють. Це його ще гірше боліло, як незгійна рана в самому серці. Ще раз проходив у гадках усі ті шляхи-дороги, котрими мандрував протягом двацяти літ, прямуючи до одної й тої самої цілі, ще раз слідив за кожною похибкою, яку зробив у тій важкій мандрівці і ще раз брав під розвагу свої наміри на найближчу будучність.

Але за кожним-разом казав собі: сталося і не відстанеться. Задуму свого змінити не міг? Як? Перейти до царя?... Ні, ні!... На саму таку гадку зжахався цілим своїм еством. Цеж значило би знівечити працю двацяти літ, це значило би плюнути самому собі в лице, це значило би

виставити себе на позорище історії і в людях своїх зруйнувати останки віри, останки лицарської честі, котрої вже й так дуже мало лишилося.

Alea iacta! Господи, нехай діється воля твоя свята...

Торохтіли вози, дріжала земля під дулами гармат, лунали зойки від возів з раненими. Мручко вигукував своє?: «бе-ре-жись!» а гетьман їхав і думав свою самотню думу, до якої привик від двадцяти літ, і без котрої жити не міг, — думу про самостійну державу.

Не він її думати почав. Птахою скоролетною летіла вона над головою Святослава Хороброго тоді, як він за Дунай ходив, у Переяславці другий свій золотокований стіл ставив і в Царгород гадками забігав. Літала тая дума безконечно довгими межами всіх руських земель тоді, як Володимир, ясним сонечком над Києвом золотоверхим сів і як Ярослав Мудрий, мов хазяїн дбайливий плугом, розумом своїм межі ті оборював, і як наслідники його з собою і з ворогами своїми за Володимирове насліддя безнастанно воювали, як Яроєлав Осьмомисл гори угорські своїми залізними полками підпирав, як Роман Литвою орав, а Данило кріпости власні з приказу татарських ханів бурив. І літала тая дума над полями Корсуня, Берестечка, Білої Церкви, і Конотопів, чайкою журливою скиглила над головою Сомка, Дорошенка і других, а отсе двадцять літ не покидає його, Мазепи. І скільки разів здавалося, що проспівують тую думу усю, усеньку, до останнього словечка і — перестане вона бути думою, а станеться могучим гимном, який кожда дитина, як молитву наізусть знає, все вона на якомусь важкому слові вривалася, залишаючись із покоління в покоління піснею недоспіваною, і мрією недодріяною, такою, як перше була, лиш ще більше важкою, ще гірше турботною, ще безнадійніше сумною...

Торохтіли вози, стогнала земля, — гетьман думав свою велику думу.

Як до Лукнева доходили, усе село перед них вийшло. Церковні дзвони крізь сльози сміялися, церква хоругви, ікони, свічки і хрести гетьманові на зустріч післала, священник у великодних ризах з благословенням чекав.

Найдостойніші хазяї з хлібом-сіллю перед воротами стояли. Хліби лежали на тарілках, прикритих вишиваними рушниками, сіль у мищниках срібних, старосвітських. Хазяйки в предківських уборах, що з бабки на внуку переходили, подали гетьманові й королеві рибу, солодко приправлену і кружки білого, домашнього сира. Дівчата піднесли їм збанки старого меду.

Гетьман зліз з коня, поклонився громаді тричі, відколов кришку хліба, посолив і поклав в уста, спрібував риби і попив солодким медом.

Король, не розуміючи звичаю, робив те, що й він.

«Спасибі тобі громадо,» — промовив гетьман, — «за честь, яку видаєш тим, що йдуть боронити твоєї волі, бо не хочуть, щоб унуки твої оставалися вічними рабами. Спасибі вам люди, що вшанували мого достойного союзника.»

«Слава гетьманові і його вірним козакам, слава шведському королеві!» — залунало кругом.

І похилилися церковні хоругви на зустріч військовим хоругвам, похилилися голови селянські перед головами лицарів-вояків, священник підняв хрест високо вгору і — засміялися крізь сльози всі церковні дзвони...

О, думо, недодумана думо!

XXXIV.

Минули Краснополе, переночували в сусідних селах і дня 19 листопада спинилися в Отюші.

Тут у дворі розтаборився король, а на приходстві гетьман.

Привітання такого як у Лукневі не було.

Тутешні мешканці дивилися на Шведів недовірливо, а на Мазепиних козаків злісно, так ніби то вони й провинилися в упадку Батурина.

В Лукневі помічався підйом народнього духа, щира охота пособити великому визвольному ділу, крізь Отюшу проходили всілякі московські частини і збаламутили народ.

Там війну видно було здалеку, як грізну, але не позбавлену романтичної принади картину, тут була вона близько з усею своєю трагічно-жахливою дійсністю. Що здалеку захоплювало, те зблизька затроювало гниллю. В Лукневі війна, це була готська дівка, грізна, але й приваблива, а в Отюші вона вже вспіла перемінитися в стару, злющу відьму, яка одним своїм подихом затроює усе довкола.

Там хлібом-сіллю вітав народ своїх вождів, тут за кожду ложку страви казав собі солоно платити, і за кожний куток, приходилося прямо бої вояк хотів голову на спочинок склонити, приходилося прямо бої зводити. Для гетьмана все це не було новиною, бо не даром же він пів сотні літ прожив на Україні, памятаючи ще й часи старого Хмеля, але для шведського короля така нагла зміна в настроях населення була диковиною, з якою він ніяк не міг погодитися. Козаки мали приказ обережно поводитися з Отюшанцями, маючи на увазі близькість цього села від Батурина і той вплив, який упадок гетьманської столиці мусів викликати на його околиці, а Шведи стояли на основах жорстокого воєнного права, і тому між ними й Отюшанцями приходило нераз до дуже гострих сутичок.

Те, що передбачував Піпер, здійснювалося. Чуже військо робилося тим, що тріска в рані. Ятрило її.

Особливою причиною непорозуміння являлася горілка, на котру Шведи були дуже ласі, бо не тільки пили її, але й уживали як загального ліку від усяких хворіб. В Отюші були гетьманські винокурні і горілки мали тут люди велику силу, але або не хотіли її продавати Шведам, або правили за неї такі великі гроші, які не всякий міг заплатити.

А всеж таки королівський двір і гетьманський почот простояли тут цілі два дні й дві ночі. Гетьманові треба було ближче розвідатися про упадок Батурина і поміркувати, як поставитися до тієї великоважної події.

Минути Батурин і перейти в Бахмач, котрий щасливо зацілів, гетьман не міг. Того не дозволяла йому зарівно совість як і політичний розум. Знав, що не поклонитися великому, такою трагічною смертю помершому покійникові, це значило би обрушити на себе і вірних козаків і весь народ. Тому то, хоч як воно важко, а всеж таки треба сповнити християнський обов'язок, треба піти до тієї великої домовини і вдарити перед нею чолом.

Таке бажання читав гетьман також в очах усіх своїх людей, поміж котрими важко було знайти одного, щоб не залишив когось із близьких, або й найближчих у гетьманській резиденції.

Тому то, коли дня 22 листопада вчасним ранком виступали союзні війська з Отюші, гетьманська частина, подібна була не до похоронного походу. Ані пісні не чулося, ані сурм, ні тулумбасів, не перегалялися вози, не герцювали козаки на конях, навіть Мручко не вигукував свого «бе-ре-жись». Похід посувався в напрямі Сейму серед тієї глибокої тишини, котра одинока тільки може гідно пошанувати величність геройської смерті.

Дехто з Отюшанців прилучився до гетьманського табору, бо вид нещастя тягне до себе як стихія.

Ступаючи біля коней і возів, розказували вони, як то в Отюші можна було серед ночі псалтир читати, така луна від Батурина била. Розказували, що вітер аж до них заносив відгуки бою і зойки різні, що аж діти зривалися зі сну, а пси в один голос вили. Дехто божився, що бачив, як на хмарах від Сейму за Десну душі помордованих Батуринців пролітали, не білі як мерці, а цілі багрові. Дехто бачив, як сніг червонів на тій дорозі і як хрести на цвинтарі, похилилися, поклін мученикам віддаючи. Під церквою Чечель явився і Кенігзен на колесі грізним голосом кликав, щоб не здаватися...

Вривалася недодумана дума на кривавому слові «Батурин», і замість перетворитися у могучий гимн, ставала легендою сумною...

Невеличка гетьманська армія і в порівнянні з нею куди більший табор посувалися шляхом тієї легенди, і тільки гетьман не зрікався своєї великої думи, тільки його вела вона крізь чорні брами Батурина в ясні світлиці майбутнього...

Ті, що за ним ступали, до мерця з поклоном ішли.

Як іноді вітер від Сейму повіяв, здригалися люди й коні. Заносило згаром і чадом труповонним. В таборі все котрась з жінок умлівала...

За гетьманом ніби кигикали чайки...

Як доїхали до того місця, звідки перше видно було золочені хрести на церковних банях і верхи тополь, що вискакували понад море батуринських садків, в котрому потопали багаті панські двори і просторі купецькі доми та хутори передміщанські, одно велике «ах!» — поне-

слось на широкому, кінськими копитами розмішаному шляху. Не було таких бистрих очей, щоб могли добачити те, що бачили передше...

За Сеймом на пологому узгір'ю і на просторому горбі, на якому ще недавно пишався гетьманський двір, бовваніли якісь фантастичні зариси, торчали стовбури, знімалися стовпи, гайвороння хмарами шле небо вкривало. І було те гайвороння подібне до чорного покриття, за кожним разом, як вітер його підвіяв, показувався під ним труп-велетень, що до неба осмалені руки знімав, потрошені зуби шкіри — і пустими очодолами вдивлявся в мутну синяву небес.

І чим ближче підїздили до цього трупа, тим важкїше було дихати. Тьмарилося в очах, в ушах від галасу чорної птиці шуміло, кипіло в людських черепах.

Даром козаки принаглявали коней. Чим ближче було до Батурина, тим повільнїше вони ступали, деякі й зовсім не хотіли йти, лиш ухами стригли, здригалися й іржали, молодші тремтіли, як чоловік у пропасниці.

Вернулася передня сторожа, надбігли розвідчики й доповіли, що міст наготовлений і що ніякої небезпеки не видно, але ізза страшного сопуху, до городу приступити годі. Його милість, пан гетьман, краще зробить, якщо подасться прямо в Бахмач або на Поросючку, де в нього остався Москалями неткнутий двір.

Старшини були тієїж гадки, та гетьман не згодився.

«Хто любив Батурин за його щасливиx днів, той і тепер про його не забуде.»

Полки справлено на дорогу в Бахмач, а гетьман з невеличким тільки відділом і з деякими старшинами переїхав батуринський міст.

Сонце хилилося до заходу. Половина неба була жовтувата, верх неї висіли хмари, як дими.

Ніби притушено якусь велетенську свічку, але вона все таки ще коптіла, і затроювала воздух зловонним чадом.

Лід на Сеймі був поторошений. Місцями крига поспиралася, і поробилися піраміди з льоду і — з трупів. З води торчали туловища коней і худоби, великі, червоняві — поздувані, як гори.

Чорні руїни городу на підкладі жовтуватого неба і під нависом темних хмар бовваніли, як хоробливі сонні примари.

Гетьманський почот вїздив туди з тим вражінням, яке має недужий, котрого обхоплює жар, він тратить свідомість і всувається в якийсь глухий, мертвий, жахливий кут.

Тільки й живого помічалось у Батурині, що крякання галок і гризню собак. Тутешні відганяли чужих, що прибігали жакувати трупів. Ворони силкувалися повідривати останки гнилого мяса від жовтої кости.

Треба було добре закусити зуби, затулити рот і кріпко сціпити серце, щоб не завернути з дороги на ту. Голгофу, найжену жахливи-ми слїдами надлюдських страдань.

Деякі старшинські жінки, що або були родом з Батурина, або оста-

вили тут своїх близьких, пустилися й собі за гетьманським почотом. Та не встигли переїхати мосту, як прийшлося вертати назад. Попадали в обморок, умлівали, або на вид того, що тут мусіло діятися, тратили владу над собою, і не зважаючи на гетьмана, ні на смуток і повагу моменту, знімали такий крик, такий плач нестямний, такий божевільний регіт, що навіть чоловіки не могли їх втихомирити.

Треба було поспішно вертати назад до найближчого хутора, в якому можна було дихнути свіжим воздухом і побачити живих людей, бо там — там були самі тільки трупи, там здавалося, що всьому життю на світі прийшов жахливий кінець.

Але що дивуватися жіноті, коли й найсильнішим мущинам далі йти хотіло, їм було не в силу.

«Ваша Милосте!» — благав Орлик, — «Вертаймо! Там морове повітря.»

«Кому суджено жити, не вмире.» — відповів гетьман, зупиняючи коня. Наслухував хвилину, а тоді повернувся у право, через великі сади. Розкішні дерева, потрошені кулями і спалені огнем торчали недотлілими пнями, як поруйновані хрести на могилках.

Вітер віяв від Десни в напрямі Сейму, забірав сморід з городу і ніс його за ріку, на широкі поля.

Ішли за вітром, де не так дуже було той гнилий сопух чути.

А всеж таки не один з молодших козаків, колиб не страх, що покажу себе мягким, давно завернув би з дороги.

Перед гетьмановим почотом бігли лазаретники, цілі в обдвогченому міховинню, поляпани негашеним вапном, і прочищували дорогу.

«Бачиш!» — звернувся гетьман до Войнаровського, наближаючись до базару. — «Бачиш, тут уже хтось був.»

І дійсно, трупи і недопалені кістяки не лежали поперек вулиці, хтось їх повідсував на бік і поскладав рядочком, ніби приспособив до похоронів. Але місцями валилися останки стін та димарів високих, і присипували небіщиків цеглою, вапном і жужелицею.

Так хоронили хати своїх колишніх мешканців.

Ненарушеної домівки годі було доглянути.

Скрізь звалища, купи грузу, скрізь руїна, як море, з котрого останки дворів і всіляких будинків знімаються як кадобки бурєю розбитих кораблів.

Тільки ратуш, в якому містилися городські канцелярії і де збиралися лавники на раду, краще зберігся. Мабуть охороняли його, заки винесли книги й папері.

З вежі тільки сам шпиль знято.

Алеж тая вежа!

Знімалася вона верх будинку трьома деревляними поверщами, як дзвіниця. Над кождим повершем був невеличкий дашок, а під ним гарно повірізовані підпірки. Замість них торчали тепер одна біля другої, мов на шнурок нанизані, головки діточі. Заходячи сонце золотило їх, сяєвом, опромінювало тих мучеників малолітніх.

Треба було дійсно антихристової уяви, щоб придумати таку пекольную архітектуру і треба було звірського завзяття, щоб підносити кожде поверша, кругом його укладати дітей, а тоді пригнічувати їх тіла.

Діло мистця хвалить...

Гетьман глянув і закрив очі рукою. Голова його похилилася, угнулися коліна, ніби великий біль придавив його і весь гетьманський почот до самої землі.

І вчинилася тишина велика, тільки ворони крякали і по садках вили голодні вовки.

XXXV.

За той час, як козаки кинулися розбирати страхітну вежу, гетьман пустився до замкових руїн.

І тут настільки вже прочищено доріжку, що не треба було переступати крізь трупи і перескакувати калюжі крові.

Лягали вечірні сумерки, ніби якась блага долоня покривалом сірим заслонювала жахливий образ.

Перед входом до замку гетьман зжахнувся, — побачив живого чоловіка.

Був це дідусь, може його однолітець, ростом і будовою тіла подібний до нього. Стояв без шапки, одну руку за пояс заткнув, другою шарпав вузький, невеличкий вус.

Гетьманові здавалося, що себе в зеркалі ночі побачив. Аж почув людський голос і заспокоївся. Дідусь здоровив його.

«Ти хто?» — питався гетьман.

«Я тутешній.»

«Воскрес із мертвих?»

«Бог оставив мене на свідка каїнського вчинку.»

«Що робиш?»

«До ладу доводжу руїну.»

«Звідки сил береш?»

«Із серця.»

«Самарятянине благий, подай мені свою долоню.»

«Трупами її чути, бо я трупи гребу.»

«Від нині мої люди тую працю робитимуть, а тебе я заберу в Бахмач.»

«Спасибі, не поїду. У мене в замку лазарет.»

«Лазарет?»

«Будь ласка, ходіть і подивіться.»

Пустилися в замкові звалища, і гетьманові все ще так здавалося, що то не дідусь перед ним іде, а сам він, гетьман. Непевний був, чи не потьмарилося йому в умі.

Аж провідник відчинив двіркові двері і впустив гостя до просторих хоромів, у яких звичайно перебувала гетьманова прибічна сторожа, граючи в кости, або забавляючись піснею, музикою і танцями. Там

тепер на дубових лавках попід стіни і на соломі на землі щось ворухилося, зітхало, постогнувало.

Гетьман тер рукою чоло. Ніколи ще не почував себе так ніяково, ніколи не стояв на такій хиткій межі між дійсністю і хоробливими примарами.

«Що за люди?» — питався дідуся.

«Тутешні. Я їх зпід звалищ, добув і лічу, а вона помагає.»

«Вона?» — спитався гетьман.

«Вона,» — відповів дідусь, і показав рукою на жінку, що кінець хоромів поралася біля якоїсь постелі.

На кабиці горів огонь і розкидував мерехтливе сяєво на бліді обличчя, на голови повязані білим полотном, на руки напухлі, що безсило лежали на ослонах.

Гетьман звільна проходив поміж тими людськими тінями, біля деяких присідав, балакав шепотом, щоб не будити сплячих, потішав і обіцяв, що про них не забуде, що відбудує їм зруйновані оселі і свій вірний Батурин двигне з теперішньої руїни.

Так перейшов цілі хороми, аж до тої жінки, що помагала дідусеві в роботі.

Глянув і прошепотів: «Мотре Василівно!»

«Пане мій!» — відповів голос — тихий, мов позасвітній.

ТОМ 2

I.

Вечір конав у сутінках сірих.

Надходила ніч.

Великою чорною долонею затирала обриси предметів і злизувала останні краски.

Гетьте, багрові відблиски сонця, геть жовтувате мерехтіння не обіріваних ще вітром листків!

А ти, річко, не смій пишатися ні переливами срібла плавкого, ні шелестами шовків павутинних! Вони нагадують мрійливість безконечного неба і загадочність недосяжливих морських глибин.

Геть!

Хочу порівнати доли й гори, корчі й тополі, хочу повиглаждувати стежки, котрими добро і зло походило, хочу уявити собі передбуття і почути передсмак неістнування...

Геть!..

Вузенька жовтувата смужка, що після заходу сонця відрізувала далекий батуринський краєвид від ще дальшого неба, затиралася. Гасли останні червонуваті цятки, що перед хвилиною багровіли на верховітті дерев, мов шматочки скреплої крові, якою аж туди плював конаючий на ножах Батурин, — ставало синьо, фіолетно, чорно.

Ніби вітер всі дими з погорілля на широкі доли здмухнув, ніби сажою притрусив весь простір... Темно...

Аж нараз місяць виринув із темряви.

Не як човен із моря впливав, а як опир голову зпоза обрію показував, пузатий, червонуватий, ніби крові людської обпився.

Це не той місяць, що до нього пісня зітхає, а цей, від якого діти зриваються зі сну і сновидами на ціле життя стають.

Якже він тяжкувато в гору знімається, ніби глянути на цей шматок землі боїться, який він так любовно своїм сяєвом пестив, мерехтливим промінням обсипував, мріями жемчужив, вічними бажаннями різьбив, щоб нігде, нігде на широкому світі не було краще, як тут...

Аж нараз ось що...

* * *

На руїнах смолоскипи горіли. Стужу й пільму червоним надихом розгрівали й розсвітлювали.

Але пільма відчиняла ненаситний рот і проковтувала світло й тепло.

Багрове сейво совгалося по людському вбранню і розливалось по обличах. Люди примарами сновихались.

З обозних возів поздирали шкурятяні буди, й пошили собі одяги страховить, щоб відділити своє живе тіло від дотику гнилого трупа.

Димом люльок проганяли сопух, від якого тьмарилося в умі. Горілкою підбадьорювали себе, бо навіть найсильнішому млісно робилося на серці.

Навіть ті, що самі колись на боєвищах порубані й постріляні між трупами лежали, неблаганій смерті зазираючи в очі й останками сили від хижої птиці відганяючись, навіть ті здригалися тепер.

Найжахливіші картини, які перед ними малювали батьки й діти, розказуючи про Хмелеві бої і про лихоліття руїни, лиялися й вибілювалися тут, як хусти зі смертельної постелі...

«Такого ще очі людські не видали».

«Чортове діло».

«А Бог же де?»

«З чортом змагається».

«Змагається, а народ терпить».

«Сила орудує світом, а для слабости смерть».

«Буря і найсильніші дуби лама».

«Чорт його зна, що воно таке. Не життя, а страхіття одно!»

Розмовляючи реченнями відривистими, добували поторощені кадовби людські, тіла без голів, голови без тіл, обкервавлені, обсмалені, ніби тут вовки й гиєни з цілого світа збіглися й бенкетували, поки сто громів не вдарило між них й не розігнало їх на чотири вітри.

«Бач яка гарна головка».

«А плечі де?»

«Нема».

«Поклади біля отсеї молодиці. Може це мати, так хай же разом лежать».

І клали голову ніби яблуко румяне, гострим ножом від гилі відрізане, біля жахливого тіла молодиці з усіма признаками насилу, грабіжу, морду й передсмертного шамотіння, що залишилися на ній, щоб на страшному суді свідчити.

Світло смолоскипів червоними хустками маяло, то в право, то в ліво кидало собою, ніби захватися кудись хотіло, щоб не дивитися на те.

«Не даром батько мій про кривавий дощ розказував».

«Мало чого не вигадують люди».

«Батька брехуном робиш?! Як не віриш, то спитайся старих людей. Вся земля, вулиці, дерева, стріхи кровю стікали».

«В Батурині?»

«Над Бахмачем. А невжеж Бахмач від Батурина далеко?»

«Палець Господній».

«Знамено небесне, котрого не зрозумів народ».

«Як нам дурним угадати, чого від нас премудрість Божа хоче?»

Поверталися лицем від вітру і дальше своє робили.

Всякий чув, що не приказ сповняє, а діло християнське робить, останки ближніх своїх святій землі передаючи.

Над трупом хлопчика якогось сидів пес і нікому приступу не давав. Волос наїжився на ньому, як на дикому вепрі щітина, вишкірив зуби і не гавкав, лиш харчів.

Так просидів він мабуть з тої пори, як хлопець недобитий упав. Відганяв від нього чужих собак і труподну птицю. Сподівався, що хлопець встане і що вийдуть з того пекла в поле, куди не раз у двійку ходили.

Треба було петлю закинути на пса, щоб відобрати й похоронити хлопця.

«Звірина вірна».

«Вірнійша від чоловіка».

«Нічого гіршого від злого чоловіка нема».

«А ми себе собаками лаєм».

«Обиджаємо собак».

Закаптурені монахи з сусіднього монастиря, що гетьмана над Сеймом з хрестами й іконами стрічали, мерців свяченою водою кропили і пісні виспівували над ними, невиразно, хрипло, мов крізь сон.

І весь цей образ, тьмавий, задимлений, труповонний, з хвилястими відблисками смолоскипів і з тим місяцем, як опир, подобав скорше на якість видиво страхітне, на примари в недузі, ніж на дійсність...

«Як знайдете її, то покличете мене. Не смійте доторкатися сами».

«Кого?»

«А Мартинової Катрі. Рушники подала. В мясниці вінчатися мали. Аж наїхали царські бояри і бач яке нам весілля зготовили! Небо горить, земля дріжить, — цить! Чуєш? Кличе мене: Петре!»

І увесь перемінився в слух. А не дослухавшись до того чого хотів, тільки раменами здвигнув: «нема!»

«А по чім же нам, сирото, твою Катрю пізнати?»

«По тім, що як добудете її, то ясно зробиться на світі, засяє сонце, пробудяться пташки, злетяться херувими й серафими і заспівають: «Госанна!»... Кращої за Мартинову Катрю на всьому світі не було».

«Йди вже, йди, як добудемо, то покличемо тебе».

«Не гадайте, що даром хочу. В мого батька поля і худоби багато. Заплачу! Розживемося з Катрею, не бійтеся!»

Заспокоєний поплівся поміж звалищами, потикаючися на трупах.

«Такому вже багато не треба».

«Бог розум відібрав».

«Тепер без розуму краще».

«Не говори! Колиб так всякий брав собі біду до серця, як отсей, то де ми нині були би?»

«Подуріли би. Може краще було би».

«Не гніви Бога, Бог знає, що робить».

«Як знає, то чому нас не навчить?»

«Бо не слухаємо його. Бог каже любити ближнього, а ми вбиваємо його».

«Кажі нас, а не ми, бо ми лиш відбиваємося».

«Та прийде час, що люди прозрять і полюблять себе».

«Себе?»

«Ближніх своїх. І тоді настане рай».

«І тоді настане рай», — повторив невірний Тома і додав не без злоби:

«А тепер прочищуємо пекло».

І вони даліше, як жінці снопи, стягали трупи до купи.

«Цить!»

«Або що?»

«Не чуєш? Щось озивається зпід землі».

«Затьмарило тебе. Вигадуєш Бог вість що».

«Глухман! Кажу тобі — голоси чую! Не вали так джаганом! Заступ бери!»

Відхилювали шкурятяний каптур від правого уха й наслухували.

«Наче котеня м'явчить».

«Яке там котеня — дитина. Добре чую. А ось тепер хлипає жінка.

Клич людей! У двох не дамо ради».

Прибігли. Руками розгрібували румовище, щоб скоріш дібратися до камяного льоху, з якого голоси людські добувалися.

Аж і винесли звітіль молодицю з немовлятком при груди. Смо- лоскипи яркійше спалахували і червоні язики кинулися лизати облич- ча, наче виліплені з воску. Молодиця дихнула повітрям, хоч і як воню- чим, а всеж таки свіжішим від того, в якому стільки днів і ночий зади- халася і непритяменним зором глянула на своїх спасителів.

«Звірі пустіть! Бачите дитина на руках. Бога ви не боїтесь! Пустіть!»

Рванула собою, хотіла бігти кудись, втікати, але ноги послуку від- мовили. Мов мертва повалилася на руки козаків. Дитина кидала со- бою, як риба на піску.

«Води скоріше! Натирай горівкою виски! Діда поклич!»

Прийшов із замку дід, каплями якимись жінку й дитинку чутив, до- лонями виски їм гладив, аж знову розплющили повіки.

«З другого світа відкликав!» — загомоніло кругом.

«Житимуть».

Тішилися люди, що два огники на цвинтарищу не погасли.

Взяли їх і мов свічку й свічечку маленьку вважно на замок несли, зазираючи дух у собі, щоб не здмухнути.

«Також людина цей дід».

«Звідкіля він?»

«На руїні з'явився, мов із під землі виріс. Ніхто його імені не знає. Дід тай тільки. Кажуть, словечком не обізветься, лиш своє діло робить. Не одного він тут мов Лазаря з домовини добув. І на замку якісь ком- нати прочистив, туди стягає їх. Лікує і харчує Бог знає чим».

«Несамовитий дід. І дивитися на його моторошно».

«Чорт своїх, а Бог своїх на землю посилає».

«Небо пеклові не піддається».

«Ні...»

І даліше гребли.

Найжахливіше біля церков було.

Туди збігався народ, віруючи, що ворог перед дверми святинь зупи- ниться. Цеж оден Бог і віра та сама, — якжеж Господа свого знева- жати?...

Завелись...

Для побідника і Бог побідженого, не Бог. Богом був тут цар, а при- каз вождів сильніший від голосів віри. Меншікова боялися, не совісти своєї. Церкви трупами начинили.

На гори тіл валилися різьблені стовпи престолів, ікони з грюхотом розбивалися об черепи людські, свічки з панікандил злітали, висмалю- вали очі і підпалювали одіж, аж і склепіння заломлювалося, хили- лося в низ, летіло й торощило те все, чого до решти не понівечив ворог.

Не церкви були це, а монументи варварства, образи того, що роб- лено з Україною протягом довгих літ.

Казав би ти, що нема способу дібратися до отсих жахливих могил, щоб розгребти їх і відділити тіло від жужелиці.

А всеж таки і до цих ран доторкалися наші Самаритяне. Крок за кроком вдиралися в глиб ніби в праліс, бурею знівечений, виносили збезобразжені останки людських тіл і склали їх до спільних ям, а кожду зацілілу дощечку з дорогоцінних ікон, кождей шматочок з риз золототканих, кождей лист із старовинних літургійних книг відносили на замок.

Що з землі зросло, най обернеться у землю, як родючий погній для нового життя, а що святого сотворили батьки, хай переймуть наслід- ники їхні, щоб відчутти звязок кращої майбутности з минувшиною страшною.

Росли могили, прочищувалася руїна, розвівалися останки димів. Вітер роздував труповонний сопух.

Мовчав Сейм, небо не розплющувало зоріцливих очий.

Лиш смолоскипи, як червоні хустки маяли серед чорної п'ятми, над могилками, в обсмалених пожежою садах вили бездомні пси, а крізь тьмаву імлу, мов з поза світа, поблискував місяць.

II.

«Ось де ми зустрінулися, Мотре Василівна!»

«Там, де й розпрощалися, Іване Степановичу, в Батурині».

«У Батурині?... Де він?... Його нема».

«Він у серцях наших, в пам'яті людській, у майбутности».

«У майбутности»,— повторив, гірко всміхаючися Гетьман.— «У майбутности».

«Так, у майбутности, Іване Степановичу»,— стояла при своєму Мотря,— «бо навіть цар землі і неба знівечити не може».

«Але люди, Мотре! Де люди?»

«Люди з землі і з неба».

«Правда твоя»,— притакнув,— «люди з землі і з неба. Я з землі, а ти...»

Не дала йому докінчити. «Я з пекла, Іване Степановичу, з пекла! Злість одна, помста одна,— більше нічого не хочу, не бажаю. Хто бачив, як конав Батурин, тому вже не радуватися до віку, не всміхатися навіть до рідної дитини, не любити, лиш ненавидіти!»

Гетьман зжахнувся. «Мотре Василівна, що ви це? Вам не личать такі слова. Ви жінка, прегарна жінка».

«Цитуйте! Колиб ви бачили, що тут з гарними жінками творили! Ні, ні! Не нагадуйте про красу, про добро, про кохання, забудьте, що вони є на світі! Надто вже добрі були ми, і що нам за це? Земля наша, толока повсякчасна, жировище звірів, а звірі доброго слова не розуміють, вони огня і заліза бояться. Треба нам бути палкими, як огонь і гострими, як меч...»

Гетьман з острахом дивився на Мотрю. «Лишіть це нам, мущинам, а самі останьтеся такими, як були. Ненависть тільки нівечить, а творить любов».

«Ха-ха-ха! Богато вона натворила»,— відповіла Мотря, показуючи рукою на вікно.

«Так, справді,— притакнув гетьман,— ненависть поборолла любов, але тільки на час, бо любов усеж таки сильніша від злоти. Вона відбудує руїну. Самі ви перед хвилиною сказали, що чоловік з землі і з неба. З неба ненависти бути не може, вона з землі,— може з пекла, а любов з неба і невміруща як воно».

«Нам треба земної любови, Іване Степановичу, не небесної. Треба нам зродити й виховати покоління нове, сильне і невгнуте. Не співати нам про плакучу березу, не скиглити чайкою над колискою дитини, не грати на розбитих бандурах, а з малку привикати до бренькоту шабель і до гуку гармат. Жахливе, невблаганне, грізне, те наше українське життя! Про Берестечко співаємо й досі, а про Конотопи забули».

«Про Конотопи забули»,— повторив гетьман і поник головою.

І що лиш тоді побачила Мотря, що голова та вже не така чорна, як була до недавна. Ніби інесь припорішило її. І не так гордо трималася вона невгнутих рамен. Ніби тягар великий принизив її. Побачила це Мотря і на устах, що перед хвилиною ненависть проповідували, появилось спочуття. Не бачив, але відчув його... Пригадалася Ковалівка й Бахмач, пригадав собі, що після смерти матери не має ні одної жіночої душі, перед котрою міг би розкрити своє серце,— але разом із тим прийшло на гадку, де він тепер.

Не міг скрити тієї бурі, що бушувала в ньому. Руками голову стиснув: «Мотре! Мотре!»

Мотрі мороз пішов по спині.

Це говорить він, в якого руках майбутнє цілої країни і в такий мент, як нині!... Як він сміє бути слабим?! Хотіла йому це сказати,— просто й безсердечно, хотіла кричати, щоб не виявляв себе другим, ніж був тоді, коли вона його полюбила.

Але почула, що любов побіджує її.

«Іване Степановичу»,— проговорила тихо,— «важко тобі?»

Не знімаючи очий відповів: «Важко, як ніколи».

Мовчали. Крізь вікна долітав скрегіт заступів і гомін козаків-гробкопателів. Ворони з дерев на дерева пролітали, кракаючи злісно, що люди добичі їх збавляють. Вониж сестри війни, це їх жир! Пощо трупів загрибують у землю, пощо бідних птиць поживи збавляють? Зима надходить, жорстока, люта зима...

Мотря чула, що гетьманових слів без відповіді оставити не може.

«Гадаєш, Іване Степановичу»,— почала,— «що мені легко?»

«Того я, Мотре, гадати не можу. Але не знаєш, як відповідальність гнітить».

«Хто її прийняв на себе, хай страдає. Пора привикнути до цього»,— відповіла.

«Знаю. А всеж таки я тільки чоловік. Не осліп і не оглух. Бачу, що діється і чую, що тут діялося, Мотре. Не здержу я!»

«Мусиш»,— крикнула,— «мусиш! Хочби валився світ, хочби всі трупи з гробів повставали і казали: «вертай!»— Цей шлях судилося тобі пройти. Не колотитися нам до віку, як отарі загнаній в огорожу і батоженій страхом. Ми народ, а ти провідник його. Одна смерть може тебе спинити. Але я чую, що вона ще далеко».

«Своєї смерти не боюся, Мотре, а страшно мені, щоби не вмерло діло».

«Велике діло не вмірає ніколи. Поховаємо трупів, нове життя доведемо з руїни. Хоч як ми у Ковалівці прочищували стежки, а трава все таки виростала...

Люди-ж сильніші від трави».

«Правда твоя. Та подумай, Мотре, яке покоління виросте з нинішньої жакливі днини? Батьком його буде страх, а матірю покора, — покоління рабів».

«Вбий рабство до останка. Без пощади, без милосердя. Чим більший жах, тим тривкіша пам'ять. Замовкне голос Петровий, а зойк мордованого Батурина лунатиме крізь століття. Правнукам причується колись, як мордували їх предків».

Гетьман очі на неї підвів.

То не колишня Мотря стояла перед ним, а видиво якоесь. Тамта тягнула до себе, приманювала, як молодість, як весна, оп'янювала, чарувала, а теперішня поневолювала, побіджувала, як Немезіс, як фурія, як світовладна конечність.

«Ти страшна, Мотре!» — сказав і закрив рукою обличчя.

«Страшна, як доля України», — відповіла.

Мовчали, але чули, що це не мовчанка а лиш розмова, на котру слів немає.

Заскрипіли двері і гетьман побачив пару вірних очий.

«Увійди, Кендзеровський,» — сказав, — і гетьманський покоєвий спинився біля порога.

«Що нового?»

«Нічого. Ваша милість може повечеряти зволять».

Мотря зірвалася з місця.

«А це куди?» — спитав її гетьман.

«До моїх недужих. Дідусь не дасть собі ради з усіма,» — і вийшла.

Кендзеровський розставив похідний, складний стіл, добув із ящика срібну посуду і накладав на тарілки страву.

«На Гончарівці був?» — питався його гетьман.

«Забігав, милосте ваша».

«І що?»

Кендзеровський мовчав.

«Камінь на камені не остався, правда?»

Гетьманський вірник не хотів керувати серця свого пана. «На Гончарівці Мручко зі своїми людьми порядкує», — промовив.

«А в Бахмачі?»

«Бахмача не спліндрували».

«Хоч оден дах мені над головою лишили».

«Не вспіли зруйнувати, милосте ваша».

«Не вспіли. А пана Чуйкевича бачив?»

«Пан канцелярист Чуйкевич у Бахмач поїхав. Сподіюсь, що надбіжить звітіль, щоб рапорт вашій милості здати! Колотяться старшини».

«Ще й тепер? Після того, що в Батурині сталось?» — і гетьман підступив до вікна, щоб затаїти своє збентеження.

Дивився на Сейм, що серед темряви виблискував ледом рудим від луни. Бачив нераз цей широкий і далекий красвид, замкнений, ніби рамою розкішно різбленою, хуторами, гаями, банями церков і вежами дзвіниць. Як було дивитися серед ночі, то хочби яка темрява, а по хуторах і селах світилося, ніби домівки людські на Батурина гляділи. А тепер там темно і глухо. Весь край лежав, як мрець на марах.

Нігде й сліду людського животіння...

Про Гунів і Татар розказували колись, що куди вони пройдуть, там і трава не поросте більше.

Мабуть ми даром всю вину за зруйнування нашої першої держави на Татарву спихаємо. Тією заслугою мусять вони поділитися з нашими північними братами... І гетьман думками став пробігати криваві стежки нашого минулого від року 1169 аж до нині, від першої руїни Києва аж до зруйнування Батурина.

Кендзеровський не сміючи переривати цих думок висунувся безшумно з кімнати.

Увійшла Мотря, а побачивши гетьмана в задумі, хотіла й собі податися назад.

Але гетьман відвернувся від вікна і підступив до неї: «Мотре, ви не дорожите собою».

«Я?»

«Ви. А так не можна. Чоловік не живе двічі».

«А мені, Іване Степановичу, якраз бачиться, що я вже нераз жила. Як руйнували Київ, як вічевий дзвін у Новгороді з вежі на землю злітав, як у Переяславі договір заключали, — скрізь була і бачила багато. І знов буду і знову неодного надивлюся, аж наскучить».

«Ви перетомлені, Мотре Василівно. Ваше тіло виснажене і дух буває позасвітними шляхами. Не годиться з дійсністю поривати звязків».

«Це моя дійсність, Іване Степановичу. Такою мене Господь створив. Не моя вина. Я хотіла другою бути... Ви знаєте, як я хотіла... Смирилася перед життям, каялася гордості прежньої, бажала стати послушницею волі Господньої по законам церкви і по звичаям нашим. Та Бог не дав. Як Москалі Батурина брали, я знов непрямою зробилася, страшною, як ви самі зволили сказати».

«Забудьте, Мотре, забудьте! Треба і про тіло дбати. Стали, як снасть. Кращих у домовину кладуть. Бачите, я вас просив, щоб їхали за Десну. Не переживали би того, що не для вас».

«А для тих, що їх тепер ваші козаки гребуть?... То вони мали страдати, а я ні? Справедливо це?... Всі ми діти тої самої землі, одні її кість, а другі сіль, але коріння одного. Я не жалую, що з вами не пішла. Сто ран приняла я тут і сто разів конала. Гадаєте Батурина заснув і не розбудиться у віки? Ах ні! Він у моїм серці живе і не сконає ніколи. Скільки разів відживу я і він оживе зі мною, аж воскресне воля і разточаться врази її і побіжать от лица її ненавидячі її».

«Мотре!» — промовив гетьман. — «Я розумію вас як ніхто другий на світі. Послухайте мене, киньте чорні думки».

«Вони для мене ясні».

«Та небезпечні».

«Для мене ні».

«Але для других і — для мене...»

«Для вас, Іване Степановичу?» — і глянула на його очима, в котрих побачив майбутність тисячеоку.

Взяв її за руку. «Бачите, у вас жар. Я не дозволю, щоб ви вбивали себе. Вам треба жити. Сідайте, ради Бога сідайте! Давно ви мабуть нічого й до уст не приймали, беріть же цей шматок».

«На мясо й дивитися не могу».

«Так хоч хлібця і меду. Це з нашої пасіки мід, з наших лип, наші бджоли його збирали».

«Гореч на моїх устах».

«Усім нам гірко, та невжеж тому маємо з голоду помірати, щоб ворог нашу землю без супротивлення посів? Хтож тоді нове життя з її лона добуде? Подумайте самі, погадайте, що перед хвилиною сказали».

Голос його звучав м'яко і лагідно, як колись у Ковалівці. Слухала його, як призабутої пісні. Нагадувалися липи цвітучі і жужжання бджіл, розкішні, маєві ночі, так неподібні до нинішньої.

Заслухана і задивлена в минуле, не чулася, коли опинилася біля його. А він, мов хазяїн гостерадісний краєв хліб, мастив його медом і подавав її. Брала й несла слухняно до уст.

«Богато пережили ми, Мотре, багато!»

«Пережили ми велике і не бути нам малими!»

«А що ви про Чечеля гадаєте?» — спитав, — щоб відірвати Мотрю від її власних гадок.

«Дай Боже більше таких».

«А Кенігзен?»

«Краще своїх за нашу справу постояв. Колиб не злощасне ядро, можеб Носову зраду переміг».

«Супроти зради не маємо ради», — відповів гетьман. — «Одинока, щоб зрадники не родилися більше».

«Клин клином вибивають».

«Як гадаєте, Мотре?»

«Ніс зрадив, щоб убити зраду. Другого Носа не буде».

«Гадаєте?»

«Хочу».

«Ах колиб наше хотіння перетворилося в діло, одна десята часточка його, одна сотна! Як гарно було би тоді, — мов у раю!»

«Силою треба хотіти».

«Силою...» — і гетьман похитав головою. — «Без згоди і сила безсила».

Чули, що вривається розмова, бо балакають про те, що від них не залежить.

«Гетьмане!» — почала нараз Мотря. — «Ти або припізнався, або поскорився на світ. Кому ти гетьмануєш? Гадкам і бажанням?»

«Гетьманую помершим і ненародженим, Мотре, і це моє нещастя».

Задумалася, а по хвилині, якби з просоння заговорила: «Нещастя?

Чого? Що звязуєш минуле із майбутнім? Виговського, Дорошенка,

Сомка з тими невідомими, що по тобі прийдуть? Гетьмануй, а побі-

диш, як не нині, то завтра, як не за життя, так побідою за гробом. Не-

вжеж син ігумені Магдалени не вірить у позагробне життя?... Я вірю...

Побідимо, Іване Степановичу, побідимо! І возрадується дух наш побі-

дою тією і забудемо про нинішню горе, про наш теперішній погром.

Не піддавайся, гетьмане, зневірі!

Відкинь цей камінь, відкинь!»

Руку свою на її худі руки поклав: «Амінь».

III.

«Ой Луг батько, ой Луг батько,

Він дасть нам богацько,

Гей, що в Лузі заробити,

У Січі пропити.» —

залунало нараз під вікнами і контрастом ударило об стіни тієї замкової комнати, в котрій гетьман з Мотрею розмовляв.

Здрігнулися обоє.

«Це життя, Іване Степановичу, співає», — сказала Мотря, дивлячись, як по гетьманському обличчю, ніби жовч розлилася.

«Досить цього безшабасного співу! Ось до чого доспівалися ми!» — перечив.

Мотря похитала головою: «Хочби ми мовчали, як могили й обливалися слізми незриданими, яка нам з того користь? Хай на гробах

батьків танцюють їх сини, не обидять мерців. Мерці знатимуть, що життя не ущухло, що воно росте, щоб помстити їх... Ох ніколи я так не бажала помсти, як нині, вона солодка, як мід, як — кров».

«Мотре!»

«Не переч мені! Не пригадуй розбитої бандури. Клянущий цей мент, коли безсилля побороло мене. І як що каюся чого, так хіба того, що не

вспіла висадити порохової вежі у воздух».

«Мотре. Ти?»

«Ох який жаль! Скільки ворогів полетіло би разом з нами геть аж під хмари! Сонце відскочилоб від землі, земля як фрига вернула би собою, а тоді дощ із людського мяса полився би на землю. Якже родила би вона! Самих героїв, і ніодного Носа!»

«Мотре, цить!»

«А що сказав би цар, почувши, що Қочубеєва Мотря, як відьма на боці порошу з Батурином у воздух полетіла, тисячі його Москалів забираючи з собою? Такий смачний шматок до свого ненаситного рота

ніс, аж тут якась біснувата молодича вихопила його з перед самих зубів. А Меншіков? Цей, то прямо луснув би зі злости».

«Значиться ти мала ключ від порохової вежі?»

«Мала».

«Хто тобі дав?»

«Добула і колиб не проклятий Ніс, не балакалаб нині з тобою Богвість про що. Діло зробилаб славне, тисячі спасла би від соромної смерті і сама вітала би в просторах, а тіло моє розбите на шматочки, спочивало би на рідному полі... Ох, який жаль, який жаль нестяменний! Хочби я тисячу літ жила, не позбудуся того жалю... Нині я вже тільки помсти благаю у Бога».

«Не гніви Бога, Мотре!»

«Гірше прогнівить його годі. Він дав мені ключі до раю, а я їх з руки опустила... Меншіков ворота пекольні відчинив... В пекло перемінився Батурин, а люди в чортів... Осатаніла і я, аж безсилою в твоєму припалатному саді на лаву повалилася... Там знайшли мене цареві люди і віднесли в палату. В блакитній салі на суді Меншікова ставала... Щось я казала йому, не тямлю що, жаль, що не могла вихопити шаблі від нього й простромити катюгу... Був оден гарний Москаль та не здержав, кулею лоб собі розтріскав».

«Доволі, Мотре, доволі!» — зупиняв її гетьман. — «Лиши до другого разу. Тебе бентежить це оповідання».

«Лекше мені, як ділюся з тобою. Слухай... Меншіков нікого не пощадив. Колесував, на палях садовив, терпіннями людськими впивався. Кат... А мене помилував. Чуєш? Помилував, бо я Кучубеївна, донька Василя Леонтієвича, який доноси на свого гетьмана слав, щоб остатися вірним цареві...»

Не слова, а серце шматками викидала...

«Чуєш, Іване Степановичу, Меншіков помилував Мотрю, за заслуги її безталанного батька і за кривду України. Чи можеш уявити собі гіршу наругу і чи можна придумати важкіший удар?»... — І головою ударила об стіл.

Гетьман припав до неї. «Мотре, Мотренько, заспокойся! Усіх нас доля бе. Сама ти казала, щоб терпіти, сама ти на себе цей хрест взяла, неси його. Не вгинайся, не лишай мене одиноким,» — благав її.

Глянула на його: «Тебе?... Одиноким... Не оставляти?»

«Так, Мотре. Я не Геракль, не Самсон, не Давид, що з Голіяттом бється, а людина, якій хочеться знати, що є ще друге серце в світі, яке так само страдає, — кріпи мене!»

«Правду кажеш?»

«На пам'ять матери присягаю».

«Так тоді!» — і вхопила його за руку. — «Сильними будьмо, Іване Степановичу! Сильними, як меч і палками, як огонь. В огні розпаленим мечем лікуймо трупогнильну рану, в других і в собі. Хай болить! Здоровля важніше від болю. Виріжемо гнилець на тілі, щоби душу спасти! Чуєш! Народню душу спасаємо, затроєну отрутою московською, від

Боголюбського до Петра, отрутою, від якої у нас що другий чоловік це труп, а живі хіба ті, що їх ось там (рукою крізь вікно показала) у могили кладуть».

«Добре, Мотре, добре», — заспокоював її гетьман. «Будемо душу лікувати, обіцяю тобі».

«Зацитькуєш мене, боїшся, щоб не стався зі мною припадок, як колись. Не бійся, Іване Степановичу, я поборолла неміч свою і сильною остануся до смерті. Чого боятися мені? Нічого гіршого не побачу, як бачили очі мої і більшої наруги не зазнати мені, як у блакитній салі зазнала. Але ти?» і глянула йому в очі. «Ти захитався, Іване Степановичу. Ти...?»

І той, що тільки літ воловодив Петром, не смів заперечити знеможений, виснажений тілом, але кріпкій душею, жінці.

«Так, Мотре,» — сказав, мов винуватець — «я Батурина зжахнувся!»

«Його чи майбутности?»

Не відповів, а вона:

«Майбутність наша невесела. Чорними хмарами затягнулося небо, алеж за хмарами сонце. Погадай, як тут гарно буде, як весело, ясно, свобідно! Розцвітуться сади, зашумлять стрункоколосі ниви, заройться здоровими й веселими людьми. Радість одна, свобода, воля!»

Голос її лунав, як пошум ланів, як жайворонкова пісня, як бренкіт кіс в жнива, а сама вона була, мов полудне в літі, коли земля під дотіком соняшного проміння, дихає невимірним подихом безконечної жижи.

«Гадаєш нас там не буде? Гадаєш кости наші спопеліють, тіло переміниться у порох. Ні, Іване Степановичу, стократь ні. Житимем у душах тих, що прийдуть по нас, у душах вольних, чесних, здорових, житимем жизнею куди кращою, ніж нині. І заспокоєні спокоем, якого тут бути не може, скажемо собі: ці цвіти на наших костях розцвілися, щастя це з нашого терпіння розвилося. Це — ми...!»

«Мотре, сонце моє!»

«Пане мій!»

IV.

Почувся відгомін ходи, — хтось застукав до дверей. «Увійдіть!» — промовив гетьман і на порозі появився Чуйкевич. Глянув на гетьмана і на Мотрю і в його ясных зіницях змішалася радість зустрічі зі смутком розставання. Ніби з перевтоми захитався, ніби вражін і гадок до ладу довести не міг. Але за хвилину вернув до рівноваги й гетьманові до колін поклонився.

Гетьман руку своему канцеляристові подав і з легка всміхнений питався: «А з Мотрею не звітаєшся?»

Чуйкевич не відповідав.

Аж Мотря приступила до нього і обі долоні простягнула.

Глянула на нього ясно і щиро, мов сонце, від котрого мла тане.

Який сумнів не таївся у серці Чуйкевича, від того погляду мусів розвіятися до чиста.

Палко цілував ті дрібні, неприродно горячі долоні і тулив жінку до себе. Ніби не вірив сам собі, питаючися: «Мотре? Ти тут? Ціла? Здорова?»

Гетьман за шапку вхопив.

«Куди?» — спитала Мотря.

«До козаків. Подивлюсь, чи поспішаються».

«Краще кажи, Іване Степановичу, що хочеш нас у двох лишити. А воно зайве. На любові не пора тепер, а тайни ніякої між нами й тобою немає. Правда, Іване?»

Чуйкевич поклонився.

«Ясновельможний знає, що я перед ним нічого не таю».

«Знаю, мої ви», — відповів гетьман, — «знаю. Так тоді сідай і крипися. Не мало ти нині в винограднику нашим потрудився».

«Меньше, ніж хотілося».

«Більше, ніж потрудилися другі. Ах, Іване, коли би так усі своє діло щиро і справно робили, як ти, то куди краще було би».

Сказавши це замовк і задумався. І ті двоє мовчали, бо всім їм той самий образ привидівся, образ погрому і руїни, видиво непевного, грізного завтра. Нараз гетьман схопився з місця:

«Не піддаваймося смуткові. Правда, Мотре?»

«Так, Іване Степановичу!»

«А чогож ти тоді виснажуєш себе?» — кинув питання в сторону Мотрі, а повертаючись до Чуйкевича остерігав його. — «Требаб тобі, Іване, пильне око на свою дружину мати. Глянь якою стала».

Чуйкевич глянув на Мотрю і зжахнувся.

«Що з тобою, Мотре?» — спитав. — «Чого ти так змарніла?»

«Не знаю. Невжеж ти не хочеш мене такою, як я тепер?»

«Боюся о твоє здоровля. В тебе жар. Руки горячі».

«Ах колиб тільки біди! Пригадай собі, що бачив нині. Якже тут здоровою бути?» — і відвернула обличчя від нього. — «Краще про діло кажи. Бачиш, Іван Степанович цікавий».

«Нічого тут цікавого, Мотре», — заперечив гетьман. — «Король Карло минув Батурин, оставив Бахмач на боці і подався в напрямі Ромнів, бо кругом Батурина Москалі пограбували все, що тільки зграбувати можна, — понівечили села й двори, так, що його армія не мала би ані де приютитися, ані що зісти. Правда, Іване?»

«Так, ваша милосте. Король Карло пішов у напрямі Городища і король мабуть там, на який день, або й два, зупиниться, обмірковуючи плян дальшого походу».

«Що тут багато міркувати!» — перебив Чуйкевичові гетьман. — «Займемо фронт від Ромен і Гадяча до Лохвиці і Прилук, а там побачимо, що буде. Москалі не далеко від нас, на які два дні походу, а як на себе оба війська двинуться, то тільки день, — не важно буде зрозуміти наміри Петрові... А мої козаки між Батурином і Городищем стоять. Правда?»

«Так, ваша милосте. Сотник Мручко зі своїми людьми на Гончарівці, канцелярія в дворі вашої милости на Поросючці, переходу крізь Сейм бережуть дві надійні полтавські сотні, а між Батурином і Бахмачем настановлені звязки. Полковники ждуть дальших приказів вашої милости».

Гетьман глянув на нього своїм прошибаючим зором.

«Дальших приказів ждуть кажеш?» — спитав не без глуму. — «Алеж бо й слухають вони мене, ох слухають!... Та нехай їм! Зробимо раду на Поросючці. Почують панове старшини моє останнє слово, а я їх».

І ніби, щоб перевести немилу розмову на иньшу тему звернувся до Мотрі:

«От цікавіше для мене, яким то чудом Мотря Василівна назад у Батурина вернула. Чув я немовто Меншіков і Голіцин казали її разом з Любовю Хведорівною до якогось монастиря вести».

«До того самого», — підхопила Мотря, — «до котрого мене вже раз везли».

«І не довезли», — усміхнувся гетьман.

«Тоді так, а тепер ні. Тепер мене доставили і двері за мною зачинили».

«А ти їх відчинила, Мотре?» — спитав Чуйкевич.

«Дуже легко. Другого чи третього ранку, скоро світ, вийшла я на ворота, розбудила послужницю-воротарку і казала відчинити».

«А вона?»

«Спитала, куди йду?... В Батурин відповіла я. «Батурин зруйнований», — каже, — «а люди помордовані». «Не всі», — кажу до неї. — «Є й недоконані, покалічені. Требаж їх доглянути, християнське діло зробити»».

«Подивилася на мене, подумала, а тоді й перехрестила мене. «Хоч може й кару за те прийму, так Господь простить» і відчинила браму».

«Є ще совісні люди на світі», — завважив гетьман, а Чуйкевич додав: «Як лиш час і нагоду матиму, так зараз у цей монастир поскочу».

Хочу подивитися на тую воротарку та нагородити її».

«Мабуть вона не з тих, що для нагороди добре діло роблять», — завважив гетьман. — «Найкраща нагорода в совісті нашій... Алеж на воротарці не покінчилося, а з монастиря до Батурина не рукою махнути».

«Біля монастиря я на втікачів попала. Втікасте кажу, а в Батурині мерців собаки розтягають, поміж трупами покалічені люди ратунку вашого кличуть».

«Отож оден, що тільки з жінкою на возі їхав, повернув кінями».

«Ігі!» — гукнув. — «Чого мені тікати? Знаю, що поза нами, а що перед нами не можу знати. Вертаймо!»

«Сіла я біля його жінки перебрана за селянку і щасливо добилася до Батурина».

«А там?» — спитав Чуйкевич, але Мотря мовчала.

«А в Батурині?» — повторив питання.

«Хіба ти очий не мав? Спитай діда, може він тобі розкаже. Він із його першу іскорку життя добув, не знаю, чи повіки на годинку ступив. Гребе, людей з руїни добуває. Десь і харчі вишукує для них».

«А ти помагала йому?»

«Лучалося, що й мене він до пам'яті доводив, бо тут камінь, не серце треба було мати, щоб не умліти. Більше жахливого горя уявити собі не можеш...» — сказала й очі рукою прислонила.

Гетьман дав Чуйкевичеві знак, щоби він більше не розпитував Мотрі, а сам звернувся до неї і лагідними словами став намовляти її, щоб разом з мужем своїм переїхала в Бахмач.

«Поїдемо, Мотре Василівна, в купі. Відпочнемо в моїм дворі, ми собі на відпочинок чесно заслужили».

«Відпочинок може бути що лиш по скінченні ділі, а це що лиш початок, Іване Степановичу,» — відповіла Мотря і кріпко стояла на тому, що поки Батурин не доведений до ладу, поки між звалищами домів може ще каратися хочби оден тільки живий чоловік, вона не покине його. Її місце біля благого діда. Що він подумав би про неї і що сказали би ті безталанні, що за стіною муки терплять? За мужем і за гетьманом повіялася...

Гетьман знав, як важко відвести Мотрю від її постанови, тому навіть не пробував її намовляти, а шукав у голові чогось такого, чим можна би було переконати.

«Мотре Василівна,» — казав. — «Мручко зі своїми козаками скоро упорається на Гончарівці. Попрошу його, щоб і Батурин довів до ладу. Ніхто цього краще не зробить, як він. А недужих ми тут також не залишимо. Бахмач далше від Сейму, ніж Батурин».

Мотря зжахнулася. «Невже Москалі могли би перейти Сейм?» — спитала.

«Не гадаю,» — заспокоював її гетьман, — «бо й пощо? Вони біля Глухова стягаються і мабуть теж над дальшим пляном баталії радять, але все таки стереженого і Бог стереже. Перевеземо недужих у Бахмач, або в Поросючку, є там муровані будинки, таки ще нинішньої ночі кажемо пристроїти їх, мулярі перенесуть туди з того двора зайві печі і буде це справжня лічниця, не те що тут».

«Тоді і я переїду в Бахмач,» — сказала рішучо Мотря.

Гетьман тер рукою чоло. Не міг погодитися з гадкою, що він поїде в свій двір, а Мотрю залишить тут серед трупячого сопуху, на отсім жахливім цвинтарищу.

«Ти одинцем з Бахмача приїхав?» — звернувся до Чуйкевича.

«Ні зі мною чотирьох людей, бо дорога непевна. Снуються темні ду- хи. Одинцем не проїдеш».

«Так поклич тих людей до мене».

Чуйкевич вискочив із замкової руїни і за хвилину вернув з чотирма козаками, як дуби.

«Ваші коні трудні?» — спитав гетьман.

«Свіжі,» — відповіли всі чотири. — «З хутора вашої милости дали нам їх».

«А ви?»

«Раді послужити милости вашій».

«Ось вам,» — кинув їм пригорщ срібла, — «поділіться. А тепер жє- нить на Поросючку. Скільки там ще у возівнях повозів мають, най не- гайно у Бахмач шлють. Зрозуміли?»

Не вийшли, а вибігли.

«А тепер,» — звернувся гетьман до Мотрі, — «пора й нам поволеньки поспішати. Поїдемо».

«Куда?» — спитала здивовано.

«А кудажби? В Бахмач. В Батурині мерців не украдуть, а хто живим остався завтра теж у Бахмач переїде».

«Так тоді я також приїду разом з ними».

«Алеж, Мотре Василівна! Пощо такої жертви? Це прямо гріх».

«Більший гріх не сповнить обовязку».

Гетьман замовк. Чуйкевич бачив, що його немило вразила відмова Мотрі.

«Мотре,» — казав, — «послухай пана гетьмана, збирайся і їдь з на- ми. За останні два тижні стільки ти перебула, що про обовязок аж сміш- но казати. Хто його краще сповнив, як ти? Не знаєш яка ти стала. Я дійсно боюсь за твоє життя».

Мотря усміхнулася гірко. «Воно вже в гіршій було небезпеці, а всеж таки живу».

Гетьман перебив їх розмову. «Не вговориш своєї дружини, Іване. Так оставайся біля неї, а то вона ще й цієї ночі не доспить, доглядаючи недужих».

«Ні, Іване Степановичу. Чуйкевича місце біля свого рейментаря. Дасть Бог побачимось завтра».

V.

На другий день в Бахмачі поминали душі усопших Батуринців. Не лиш церква, але й площа кругом неї і вулиці, що збігалися тут, заповнилися народом.

Переважали жінки. Деякі поприходили з немовлятами на руках. Склепи позачинювано, так само шинки і гостинниці.

На стріхах білівся сніг, на небі висіли хмари, здавалося трохи лиш вище церковних бань.

Жінки в чорних хустках, або в рантухах білих, перевязаних по- під бороду і кругом голови, подобали на черниці і як черниці пошеп-

ки розмовляли з собою, тиху розмову голосними зітханнями перебиваючи...

«Боже, Боже, за що ти нас так тяжко караєш!»...

Стада галок крякаючи з дерев на дерева пролітали.

«Ще їм людського мяса мало. Ще й над нами крачуть».

«Що ви це! Ще вимовите в лиху годину».

«Байдуже мені. Сестру мою Москаль у Батурині замучив».

«Усякий з нас когось у Батурині втратив. Всі ми сироти нині».

«Ой сироти!... А з Батурина у Бахмач недалеко!»

«Цитьте-бо! Не накликайте лиха!»

Як повіяв північний вітер, то заносило сопухом, мов з трупарні. Слабші жінки вмлівали. Їх треба було знімати понад голови товпи і відносити до хат.

«Ось знов одну небіщицю потаскали».

«Це Шрамченкова Олена. Її син під Чечелем у гетьманській президії служив. Москалі його недорізанам до стовпа привязали, стовп застромили в тратву і пустили на Сейм. Люди бачили, як плив».

«Сейм червоний був».

«Кривавими слізми ридав».

«У нашій церкві Пречиста теж ридала».

«Кажете?»

«Не чули?»

«Чула та не бачила. Не могла дотиснутися до церкви, а довго ждати не було як, бо дитина в колиці».

«А я бачила,— дивилася так, як тепер на вас дивлюся. Богородиці, що в намісному образі в іконостасі, з обох зіниць криваві сльози стікали».

«Боже ти наш!»

«Кажуть, це на велике горе».

«А хіба вам нинішного мало?»

«Цілий край потерпить сильно дуже. За гріхи».

«Та за які?»

«Люди неправдою живуть. Богачі притискають бідних, між старшинами згоди нема».

«То хайби Бог богачів та старшин карав, а не бідоту».

«Бог знає, що робить».

Нахилилися до себе і нашіптували до уха: «Кажуть диявол на Господа Бога піднявся. Під диявольський регімент ідемо»...

Знов якусь, як домовину понад голови людські зняли.

«Дорогу там! Бачите молодиця умліла. Чоловік у Батурині погіб».

Народ розступався, як міг.

«Дорогу там! Дорогу!» — залунало знову.— «Гетьманські повози їдуть».

Повози, брочки і сани з батуринської дороги під церкву підкотили.

Захвилювався народ, тулився до плотів і подавався на подвіря міщанських домівок, щоб пропустити поїзжан.

«Що ніхто з повозів не виходить, ані не злазить із саний?»

«Не до церкви, а до гетьманської палати на Поросючку їдуть».

«Та чогось туди, попри церкву».

«Бо тамту дорогу геть розбили, козаки проходили нею».

«Так,— але чогож бо вони лежать?»

«Не знаєте? Це недобиті».

«А тая молодиця між ними?»

«Кочубесва Мотря, молодого Чуйкевича дружина».

«Вона? Так гарнаж бо!»

«Що її з краси, як Бог долі не дав?»

«Правда».

Валка гетьманських возів покотилася і зникла.

І знов захвилювався народ, з усіх боків напіраючи на церкву. З низьких хмар стало сипати снігом, гострим як шпильки.

«Це не сніг, ашматочки леду».

Жінки пригортали немовлят до себе і обтулювали їх кожухами. Діти плакали, що їм болюче.

«Ще вас не так болітиме,» — заспокоювали їх молодиці.— «З малку привикайте до болю».

«І зимаж бо, зима!»

«Лихо одинцем не ходить, а в купі. І війна і вчасна зима і лихий зна що».

«Таких ранніх морозів ніхто не памятає».

«Підождіть, це що лиш початок. А там птахи від зимна в лету замерзатимуть. Мій дід казав».

Поверталися від вітру, щоб смороду не чути.

«Я вже цілий тиждень не сплю. Все мені зойки причуваються. Ніби хтось за порогом ячить».

«Душі батуринські молитов просять».

«Гадаєте? За тії муки і найбільшому грішникові Господь всі гріхи відпустить».

А все ж таки хрестилися і мовили молитву.

«Дорогу там! Дорогу! Ясновельможний іде!»

Гетьман зі старшинами пішки до церкви на панахиду йшов. Вдягнений у чорну шубу, на голові баранкова шапка, при боці шабля, без прикрас. Ані булави перед ним не несли, ані бунчук не маяв над головою. Гетьман перед маєстатом горя скорився.

У його ході видно було втому.

«Подався наш Іван Степанович,» — почувлося в товпі.

«Ой подався!»

«Гадаєте очий і серця не має? Сказатй,— всьо на його совість паде».

«З усього рахунок перед Господом Богом здати мусить».
«Кожний за себе відповідає, а він за всіх».
«Бо своїм розумом робить».
«Зі старшинами радиться».
«Старшини собі раді, не кому».

Біля гетьмана, як звичайно, Войнаровський, з другого боку генеральний суддя Чуйкевич, за ними обозний Ломиковський і прилуцький полковник Горленко. Всі вони вбрані темно, не по святочному. У всіх обличчя сумні і зажурені.

Тільки оден у тому жалібному почоті визначався дорогою шубою з великим соболиним комніром, оздобною шапкою та шаблею самоцвітною. Це був резидент короля Лещинського при Карлі XII, пан Понятовскі, що до гетьмана з королівськими дорученнями нині ранком прибув і разом з ним до церкви поклонитися пам'яті батуринських героїв ішов.

За гетьманськими старшинами декілька старшинських жінок ступало. І вони не пишалися дорогими вбраннями, в кожній хустина в руці. Деякі так і не віднімали її від заплаканих очей. Тільки одна з ясними очима, як дитина розглядалася кругом. Ніби смутку до свого серця допустити не хотіла.

«Це теж Кочубеєва доня, не знаєте? Обидовського Ганна».

«А вонаж тут чога? Кочубеїв обласкавлює цар. До давних маєтностей пускає. Ще мабуть і нових придасть. Сина говорять до себе покликать».

«А доньки з гетьманом тримають».

«Завзяті доні виплекала Любов Хведорівна».

«І між старшинськими дітьми кріпкої вдачі бувають».

«Так мало».

«Мало гарних людей на світі».

У церкві чорна домовина обсипана барвінком, як плащениця перед царськими вратами на кам'яних плитах лежала.

На домовині одно тільки слово: «Батурин». Але й того досить, щоб весь храм смутком, як хмарою вповився, хмарою, з котрої сльози дощем накрапали.

Ладаном пахло. Свічки, як горючі мечі палахкотіли. Панахидні слова, як грудки землі об дошки домовини били, а відгук їх від людських серць відбивався... «Батурин!»

Другого слова в нікого й на гадці не було. Всіх воно всеціло в свою владу взяло, всіх воно своїм боєм великим в одну жалібну родину вв'язало, — і старшин, що кругом домовини стояли і міщан, що за ними товпилися і козацтво, що собою притвір заповнило, чоловіків і жінок, багатів і бідноту, — всіх!

Гетьман бачив тую велику силу болю, сам під його вагою угинався, а в голові його являлося питання: «Чи на довго це?»

Гетьманські співаки «вічну пам'ять» на хорах заспівали. Пригадалося, як колись хоронив свою дружину, а недавно матір, ігуменю Магдалену.

Ніколи пісня не добиралася так до глибини душі, ніколи так звуки ножами не впивалися в серце... «Батурин!»

Добре, що тут Мотрі нема, що вона його смутку не бачить, що вона не дивиться, як йому тьмариться в очах, як свічки починають блудними огниками по церкві танцювати, а домовина росте... росте... росте...

Невжеж це смерть?... Невжеж це йому «вічну пам'ять» співають?... Ні, ні, не допусти, Господи, до того... Ще трохи, трохи, ще діло не доведене до краю, ще чаша не допита до дна... Не зупиняй його, Боже, по середині дороги, як зупинив його великого попередника перед п'ятидесяти роками... Добре, що тут Мотрі нема... Горячо так... Тільки сліз, — не воздух, а біль вдихаєш... всі гадки, які передумав протягом довгого життя з цілого світа злітаються і заповнюють голову, як отсю церкву люди. Голова важка, як камінь... Двигни цей камінь, двигни!... Господи, невжеж ти не бачиш, що це понад сили його?

Коліна дріжать, щось їх до плит тягне, він мусить, мусить перед чорною домовиною ударити чолом... «Батурин!»

VI.

В притворі счинився крик.

Мало до великого нещастя не прийшло. На силу втихомирили товпу. Якийсь не молодий уже козак сорочку на собі рвав, кидало ним, викривлювало уста, хотів щось казати і не міг, ніби йому мову умкнуло і помішало розум. На силу, не вивели, а прямо винесли з церкви, занесли на дзвіницю і до пам'яті приводили.

Козак був не з простих. По вбранню і по білу видно, що з заможних, може й старшина який сотенний.

Відчепили шаблю від боку, пістоль із-за пояса добули і пояс розпустили. Пояс був старосвітський, золотом перетиканий, — не нинішній козак.

«Гетьте!» — кричав. — «Не доторкайтеся мене, тікайте, як від зарази! Гірш зачумленого я».

Деякі на саму згадку про чуму відскочили, але відважніші налягли на його, бо хотів з дзвіниці скакати і пістолі шукав.

«Дайте пістоль, хай убою себе, бо я жити негідний!»

Кричав, грозив, а побачивши, що не зворушує нікого, став по доброму просити, щоб зглянулися на його муку і дозволили вмерти, бо він не вартий, щоб його свята земля носила.

«Покличте попа. З гріхів сповідатися хочу. Не тихцем, а щоб почули всі, може Бог лекше гріха простить».

Заспокоювали його, поки не покінчилася панахида в церкві і не вийшов оден із попів.

І цей заспокоював його. Казав, що тепер такі часи, що не оден здержати не може, але треба здатися на Бога, треба вірити в милосердя його.

«Для таких як я милосердя бути не може і не треба, краще найвидохнуть до решти... З Лебедина приходжу... На цвинтарі мазепинців був. Там їх як собака без домовини і без Божого слова закопують. Бачив їх тіла, не тіла а груди мяса якогось, що на сам вид млоїть...»

Тверезили його водою, на силу горівку в рот вливали.

«А я Ірод окаянный жалобу на свого сотника до царського стола заносив, що він цареві зрадив, із Мазепою пішов. Там писці є, заплатиш, супліку тобі напишуть і дарованную грамоту зготовлять з левадками, нивками і гайками, бо ти вірний, а твій супротивник «ізмєнник»... Ось вам вона!»

І добув із-за пазухи в четверо зложений лист паперу і вручаючи його попові кричав: «Читайте, читайте, люди добрі, щоб ви знали, яка подлість може бути на світі! Дітям своїм перекажіть, щоб вони в таке не попали!»

Люди свідомі письма скупчувалися і прочитували жалованную грамоту сотенному осавулі Димитрію, синові Олексія Соричові на такий то і такий гайок, ставок, млинок, иньші пожитки за довгу і вірну службу цареві.

«Бачили? Правда, гарна штука! Був чоловік, як чоловік, шість десятків літ чесно прожив, аж нараз чортяка до його приступила і ось що!»

А сказавши це вирвав попові грамоту з рук, пальцями дер, зубами рвав, аж пошматувавши на локшину, пустив з дзвіниці на вітер.

«Ух! Лекше мені!... Та цьому ще не край. Я на виборі нового гетьмана в Глухові був і голос свій на його подав. Зразу як навіжений кричав: «Павлові Полуботкові гетьманом бути!» А як відомим стало, що цареві Полуботок не по нутру, то так само за стародубським полковником ревів. А невжеж я мерзотник зінський, не знав, що законний наш гетьман жие і рейментує, що голосуючи на другого ломлю присягу дану вождові мойому?... Чогож ви стоїте? Вбийте мене, а зробіте діло спасенне!»

Піп і люди заспокоювали Сорича. Не він оден такий грішник на Україні. Нині їх багато. Хай не журиться, гетьман помилує, а Бог гріха простить.

«Гетьман помилує?» — питався.

«Як не одного. Він милосердний. Вірною службою можна спокутувати провину».

Ніби йому нараз в голові розяснилося. Очи повеселіли, не дивився так розпучливо і грізно, як перед хвилиною.

«Невжеж гетьман може помилувати мене?» — повторив питання, ніби устами своїм не вірив.

«А хочби й покарав», — толкував священник, — «так краще, ніж самому руку на себе накладати. Бог життя дає і тільки Бог його відібрати може».

«А вбивають же люди людей?»

«Грішать».

«Грішать», — притакнув і рукою в кишені почав чогось шукати. Аж добув гріш, в папірець обгорнутий.

«Семигривенник!... Прийми його, отче духовний, на Боже. Палить мене... Палить... Як обібрали гетьмана нового, так гроші між товпу розкидали, від семигривенника до гривні, — на памятку. І мені поталанило, як собаці шматок охлапа, отцей семигривенник ухопити в лету. Погадайте, я, чоловік заможний, полакомився на милостиню... свиня! простить за слово, — свиня! Та ще яка! Це, що вам на останку скажу від усього страшнійше. Я обіцяв до Бахмача піти, роздивитися, як воно тут і з язиком до них вернути. Юда я, Юда окаянный!»

«Хто покається, тому і прощєне буде», — промовив піп.

«Та ось і молодий Чуйкевич надходить».

Гетьманові про сотенного осавула Олексія Сорича доповіли і він післав Чуйкевича розвідати в чім діло.

Розвідавши, руку Соричові на рамя поклав.

«Ти, пане сотенний осавуле, велике діло зробив. Побідив чорта в собі. Заспокійся. Краще щирий зрадник, ніж фальшивий вірник. Та ти ще славити Бога не поповнив зради».

«Бог стеріг. Добре, що нині до церкви пішов. Там я прозрів».

«Ходиж тепер зі мною. Гетьман з тобою балакати хоче».

«Ясновельможний? Гетьман Іван Степанович? Зі мною?»

Ушам своїм не вірив.

VII.

Гетьманський двір нараз ожив. Вешталася прислуга, входили й виходили старшини, гінці з усіх сторін на спінених конях надлітали, а другі вискакували з подвіря.

Гетьман приймав вісти і розсилав прикази до своїх частин і до канцелярії короля Карла.

Турботи було більше, ніж сподівався.

Треба було довідатися, де стоять московські залоги, а довідатися було не легко, раз, що люди скрізь ворога бачать, а друге, що той ворог з місця на місце перекидався, бо й між Москалями колот учинився великий.

І вони мусіли своє військо перегруповувати.

Гетьман знав, що в гетьманщині зісталися два більші корпуси царської армії, а саме в полках миргородським і ніжинським, але в якому городі, або селі кілька їх стояло, це треба було що лиш провірити. В дворі на Поросючці відведено декілька покоїв на гетьманську канцелярію і Орлик зі своїми писарями аж прів, компонуючи універзали до народу та розсилаючи листи до вірних гетьманові Мазепі сотників і сотенних старшин.

Що хвилини приходили нові вісті і разом з ними треба було справляти, що було вже написане, або писати нове й видавати нові прикази. Як до царської походної канцелярії так і до гетьманської підходили люди, ласі на отсі левадки, нивки, гайки, на ставки і млинки, а то й на готовий гріш, впевняли гетьмана в своїй вірности непорушливій, щедро обсипували своїх сусідів та суперників підзорами й наклепами усякими, предкладали свої послуги найріжнішого рода і тільки дивилися, щоб вийти з гетьманського двора не в порожні.

І що лиш тепер виявилось, як глибоко в жили старшинського тіла увійшла московська отруя, як наскрізь прожерте було це тіло «приватою», охотою добичі й легкої, нікчемної наживи.

І все це треба було вислухувати вважно, треба було ритися в болоті, бо в ньому, десь там глибоко, скривалася якась цікава вість, якась тайна для справи важна. Чого не треба було робити для справи!

Ломиковський зі своїми людьми так само не дармував. Сидів над стратегічними картами, зазначував по наспівуючим вісткам де які села та хуторі зацілили, звідки й кілька фуражу та провіянту можна добути, і якими дорогами й мостами можна з військом та гарматами пройти. Все це мусіло бути зроблене не так для гетьманського невеличкого війська, як для шведської армії, котра нараз опинилася в чужому для себе краю.

«Тай для якого це чорта, — сердився старий Ломиковський, — для якого чорта це робити, коли король Карло всьо своїм Богом робить? Покажи йому міст, а він тобі в брід піде».

І махнув рукою.

З фуражом, то ще пів біди було, але з провіянтом гірше. Голодний Швед, попавши в засібну країну, всьо пожирав очима. Тисячі волів, овець та свиний треба їм було що днини достарчати. Особливо на товстих українських баранів були вони ласі й не могли собі нахвалити такої гарної породи.

Найбільше діла самому гетьманові було.

Хоч сильно втомлений і здорожений, хоч томлений прикрою недугою, яка з кожною дниною шораз то дошкульнійше давала про себе знати, не мав хвилини спокою. Ні Орлик, ні Войнаровський, ні старий Ломиковський не зважувалися в цей мент, що небудь важнішого на свою руку робити, з усім до нього по рішення ішли. Знали, що воно не добре, але здавна до того привикли, що гетьман всі нитки в своїх руках тримає і боялися якунебудь із них своїми невірними пальцями перервати.

Кожий вважав його мистцем, а себе звичайним тільки челядником.

Та на диво гетьман нині, не зважаючи на сильні зворушення підчас панахиди в церкві якось добре тримався.

Ніби забув про збурений Батурина, а бачив зацілилий Бахмач.

Переходив від одної канцелярії до другої, вислухував питань, приймав звіти, рішав. Бог його знає, звідки в ньому тільки сил бралось і як він у тому хаосі всякого діла не губився... Голова!

Що лиш під вечір відійшов до своїх покоїв і казав, щоб годину-дві не турбувати його.

У великій салі засвічено всі свічки, прийшов Войнаровський з Ганною Обидовського, і Чуйкевич з Мотрею. Покликали також Апостола і старого Чуйкевича тільки Орлика від роботи не відривали. Лакей розносив перекуску, а Кендзеровський наливав чарки старим вином, якого в гетьмана в кожній палаті було чимало.

Апостол, вихилуючи першу чарку, шепнув до старого Чуйкевича: «Алеж бо мабуть це вино Меншікову на Гончарівці смакувало». А Чуйкевич до нього: «Важай, брате, щоби Меншіков ще й тебе тим вином не угостив».

Апостол підкрутив закарлючений вус. «Суддя зі злочинцями діло має і в найчеснішому злодія бачить».

«Судді помилятися не вільно».

«Бог тільки неомильний».

«Тому то й не хвали днини, поки не звечоріє».

Мазепині старшини радо собі колючки за обшивку пускали, оден другого в непевних намірах запідозрюючи.

Гетьман лиш деякі відірвані слівця чув, але і з них догадувався змісту розмови, та вдавав, що не цікавиться нею.

«Щож там, Ганно Василівно?» — звернувся до Обидовської.

«Нічого, ваша милосте. Гарно так».

«Гарному весь світ гарний», — засміявся гетьман.

«А чимби то й ні?» — боронилося Обидовська. — «Перебули всячину, бували і на возі і під возом, аж тут сидимо в гетьманському палацу, тепло, ясно, як у раю».

«Ангели, що заблукалися на землю», — завважав гетьман.

«Нічого і таких нині треба. Веселійшає на світі... а щож ти на це, Мотре Василівно?» — звернувся до Чуйкевичевої.

Мотря не надумуючися відповіла: «Ваша милість знають, що я». І перескакуючи на иньшу тему стала йому дякувати, що подбав про її лічницю. Деякі з недужих вже й забалакали про те, коли їм вільно буде до Батурина вертати.

«Скажи їм, що й мене туди тягне, так заки до хати вернуть, треба перше ворога позбутися з подвіря. Заки відбудовувать руїну, треба перше незруйноване від руїни забезпечити».

Кендзеровський наливав вина до гетьманської чарки. Гетьман його за руку вхопив. «А без отруї?» — спитав. Кендзеровському обличчя збагровіло і зараз побіліло, як полотно.

«Ваша милосте!» — промимрив голосом, в котрім почувалось і здивовання і біль і жалість.

Гетьман усміхнувся. «Не дивуйся. Ми тепер так сказати, суперники. Я гетьман і твій шурина, Іван Іліч, теж гетьман. Тільки я бувший, а він «настоящий», свіжо царем настановлений а митрополитом поблагословенний. Не диво, якби ти ради свого шурина старому гетьманові дорогу на другий світ промостив».

Чарки на підносі в руках Кендзеровського дзеленькотіли.

Гетьман по плечах його поклепав.

«Ну, ну, синку! Я лиш так собі жартую».

«Надто болючий жарт»,— відповів Кендзеровський і зжахнувся своєї сміливости.

«Прости! Якщо я не довірював би тобі, так у закладники взяв би, як Іван Іліч моїх бере, або як цар жінку Бистрицького в закладницях тримає. Наливай дальше чарки!»

Мотрю немило вразила ця розмова, але Чуйкевич заспокоював її: «Іван Степанович універзал Скоропадського читав. Дуже його це заболіло. Новий гетьман був йому близьким чоловіком, аж нараз, бач що».

А гетьман вихиливши чарку, знову до Кендзеровського звернувся: «А тепер я вже не жартом, а поважно питаюся тебе, чи не спішно тобі до Стародуба? Всеж таки ти новому гетьманові родина, а я тобі чужий».

«Бувають чужі від найрідніших блищі»,— відповів, кланяючися Кендзеровський.— «Поки ваша милость не проженуть мене, остануся біля його достойної перзони».

«Чуєш?» — торкнув старий Чуйкевич Апостола.

«А ти чув?» — спитав Апостол і тихо зробилося в салі.

«Ангел над Бахмачем пролетів»,— засміялася Обидовська.

«До Ганни Василівної подібний»,— завважив гетьман.

«Ах, ваша милосте, куди куцому до зайця»,— боронилася Обидовська.— «Споганіли ми, більше до чортиць подібні стали. Грішимо, ой грішимо, аж страшно як то колись у смолі горітимемо».

«Не треба гіршого пекла, як тепер»,— завважив генеральний суддя.

Обидовська споважніла. «На мою гадку, це що тепер, більше на бурю подібне, ніж на пекло. Кругом море реве, хвилі горами знімаються, скалисті береги торощать, а ми на кораблі заховалися. Корабель не кріпкий що правда, так зате керманіч досвідний».

«І не оден»,— перебив її гетьман.— «Бо вже і другий біля керми стоїть... І це якраз для корабля найгірше. Двох керманічів і згоди поміж ними бути не може, бо оба вони не в одну провідну зорю задивилися, не в оден гуж вони тягнуть».

Сказав і задумався. Нараз повертаючися до Чуйкевича спитав: «А деж цей твій сотенний осавул Сорич, чи як там йому на імя? Поклич його. Послухаємо як то нового гетьмана обібрали».

VIII.

На війні так не боявся Сорич, як тепер, коли входив до гетьманської салі. Раз, що ніколи в великопанських покоях не бував, а друге, що не вірив, щоб гетьман міг його ласкаво приймати. Боявся чи не піддурюють його мостиві пани, щоб насміятися. Таж він нині цілу церкву стрівожив, мало великого нещастя не спричинив.

Увійшовши й побачивши гетьмана, як довгий повалився йому до ніг. «Негідний я милости твоєї, ясновельможний пане, ледар я окаянний! Не ласки, а кари твоєї прошу!»

Але гетьман підніс його, ще й сідати казав. «Колиб я тебе карати хотів, то не кликав би до себе, а в канцелярію на допрос післав би. Ти у Глухові був?»

«І в Глухові був і в Лебедині. В Лебедині бачив, як цар Мазепинців (прости за слово) карав, а в Глухові Івана Ілича в гетьмани вибірав».

«Так тоді розкажи нам про цей вибір, але коротко, бо часу не маю, а від очевидця послухати рад би».

Сорич перевів дух, глянув кругом, чи не сон це йому сниться і почав:

«Сотня моя, як це милости вашій відоме, до ніжинського полку приналежить. Полковник наш, пан Журахівський, з царем кріпко держить, так кріпко, як і нас в руках своїх тримає. Казав з чолобитнею іти, так і пішли ми».

«Усі?»

«Хіба хто не здужав, або на час не поспів, так не пішов. А в мене здоровля кріпке і сотня моя біля Ніжина стояла, годі було не послухати «начальства»».

Гетьман притакнув: «Годі».

«У Богданівці зібралися ми. Крім ніжинців прибули ще: стародубський полковник Іван Іліч Скоропадський, чернигівський, Павло Леонтьєвич Полуботок і переяславський наказний, пан Тамара. З ними їх полкові старшини, сотники і сотенних старшин та військових товаришів хмари».

«Коли це було?» — перебив йому гетьман.

«Цього місяця з другого на третій день, у четвер як раз два тижні буде».

«І що?»

«З Богданівки двинули ми до Глухова. Супроважав нас царський драгунський білозерський полк, казали для більшої чести, а я собі гадаю, щоб люди не розбігалися, бо як відомим стало, що нового гетьмана обірати маємо, то не оден захитався в душі. Якже так? Законний гетьман ще славити Бога жие, а вже другого вибрати?»

Гетьман порушився на кріслі. «А що було в Глухові?» — спитав.

«Перед Глуховим, гонів кількоро, вийшов тамошний сотник, Туранський зі своєю сотнею на зустріч, він же буцімто хазяїн в цьому городі, хоч по правді сказати скрізь там тепер Москалі хазяйнують, наших за чуба водять. Ох і як водять!» — зітхнув і на хвилину зупинився.

Не легко йому було потрібне від лишнього, як зерно від полови віділити.

Надумався.

«Перед самим Глуховом дожидало нас духовенство з хоругвами й іконами, їх милостей панів полковників благословили, городський старшина хлібом-сіллю вітав. А дзвони грають, а пушки ревуть, а з самопалів стріляють. Ніби принци які у цей Глухів вїздили».

Войнаровський вертівся на фотелі, мов би там хто у волосінь шпильок навтикав. Бачив, що Соричеве оповідання немило гетьмана вражає, тому то підійшов і шепнув йому щось до уха. Але гетьман заперечив: «Ні, ні, най розкажує до краю. Продовжай, Сорич!»

І Сорич продовжав.

«Увійшли ми в Глухів і бачимо шанує нашого брата Москва. Здоровлять, привітливі такі, чого забажає душа, дають. Чуємо нагороджують вірних цареві людей. У Мазепинців беруть, а царевірних наділяють. Тільки писцєві заплати, щоб жаловинну грамоту на які там нивки-левадки, або ставки і млинки зготовив, а на другий день вони вже й твої. Скортіло і мене окаянного, як той циган так і я гадаю собі: і! треба брати, бо ще другий візьме...»

Не докінчив, бо гетьман перебив його. «Не сповідайся з гріхів, а про вибір Івана Ілича розкажуй!»

Сорич хотів знов гетьманові до ніг припасти, але цей спинив його рукою: «Розкажуй!»

«Весь день гостили нас і всю ніч бенкети й бешкити йшли, весь Глухів не спав, а другої днини в ранці сам цар, його величество, туди прибув. Нахлинуло Москалів, як сарани, аж странно нам зробилося. Отож і вільний вибір буде, як на нашого чоловіка десятюх Москалів припадає! На другий день по приїзді царя,» — зачав Сорич і замнявся; подумав собі, що не годиться розказувати гетьманові, як його там з великою зневагою поза очи з гетьманства скидали. — «Ні, на третій день», — поправився, — «мав відбутися цей вибір. Цар доручив своему ближньому бояринові, князеві Довгорукому, щоби цей раду скликав і заправляв нею а до помочі додав йому дяка Радостамова і двох піддячих. Довгорукий зараз таки і почав наших старшин до себе закликати та переговорювати з ними, когоб то гетьманом обрати. Козаки за Полуботком стояли, бо і любили його і батька його, Леонтія, теж у добрій памяти мали. Але князь Довгорукий носом крутив, казав, що цар Полуботкові нерадій, бо Павло Полуботок хитрець, з нього ще другий Мазепа вийти може. А що совершенних полковників лиш двох на тую раду прибуло, а саме Полуботок і Скоропадський, так тоді на Скоропадським стало».

«А Левенець?» — спитав гетьман.

«Полтавського полковника Левенця цар і прохав і закликав до себе, але він не спішився. То сотників не міг зібрати, то знов полк боявся оставляти, бо часи непевні, Січ рухається і Шведи надтягають. А наші казали собі, що Левенець хитрить, на двох стільцях сів і чекає, щоб побачити за ким більша сила, за царем, чи за його милостю гетьманом Мазепою, тоді і рішиться».

«А Полуботок і Скоропадський, не надумуючись прибули?» — спитав гетьман.

«Скоропадському,» — відповів Сорич, — «не було що й багато надумуватися. До його полку увійшла московська залого, він був окружений Москалями з усіх боків. Що йому безталанному оставалося робити? Головою муру не перебе, хоч не рад, а мусів слухати царя».

«Так, мусів», — притакнув гетьман. — «Розкажуй!»

«Отож сього місяця дня шестого ранком відслужено обідню та молебень у церкві св. Тройці і всі ми вийшли на шлях, де стояла вже чимала купа козаків і поспільства. Князь Грицько Федорович Довгорукий виголосив промову, вихвалюючи ласкавість царську і його велику прихильність до України а посольський дяк Родостамов виліз на стіл, що стояв на чималому, на скорі збитому помості і прочитав грамоту царську. Прочитавши, відійшов собі геть. Буцім то дав нам волю, голосувати, на кого хочемо. Глупо зробилося нам, бо хіба п'яний не розумів того, що з нами кумедію грають. І хіба п'яному не розколювалося серце на двоє, дивлячись як то наша Україна знов, як колись за часів руїни, розколюється на двоє. Але ніхто того в голос не виявив, що йому діялося в душі. Одних, як ось мене, грішника розкаянного, несподівана ласка царська з пантелику збила, другі великої сили московської перестрашилися, а ще інші такі п'яні були, що навіть не памятали, де вони і що роблять. А поспільство, як звичайно поспільство при такій нагоді, — шуміло. Нарікали на старшин та на панів, що кривдять бідноту, грозили, що порухуються з ними, а були й такі, що вигукували, бунцім то нам жадного гетьмана не треба, хай за гетьмана буде цар. Счинився заколот, вже й до шарпанини доходило, як хтось із старшин гукнув: «Бути за гетьмана стародубському полковникові Івану Іличу Скоропадському!» А другий додав: «Він вірний царській величності!» А ще інші хвалили його заслуги козацькі та його досвід военний. «Кращого нам і не треба, кращого в нас і немає!» — викрикували стародубівці.

А чернигівці знов свого полковника хвалили, та їх менше було, бо старшини змовилися заздальгидь, що вибраним буде Скоропадський, бо цар Полуботка не хоче. «Бути за гетьмана стародубському полковникові Івана Ілича Скоропадського виб'раймо!» — залунало кругом.

Аж і вийшов на поміст стародубський полковник, поклонився громаді і каже: «Дякую вам за велику честь, панове товариство, над яку більшої і бути не може, але я чоловік старий, де мені гетьманувати! До такого важного і важкого уряду треба людини заслуженої і не старої. Виберіть чернигівського полковника Полуботка». Видно було, що щире казав, і тому багато притакнуло тим словам і тоді Полуботкові люди знову почали за ним гукати. Але старшини, які добре розуміли, що треба вибрати Скоропадського, ухопили його попід руки і поставили на стіл. «Не гідний я такої чести, не достоїн», — відпрошувався стародубський полковник, але де там! «Ти гідний, ти достоїн!» — кричала старшина, — «а це, що старий, то ще й краще, бо тепер великого досвіду треба!» — і стали тиснутися до нього й вітати як обраного за гетьмана.

Аж отсе і Довгорукий з клейнодами, мов із під землі виліз. Уручив новому гетьманові бунчук, хоруггов, булаву, царську грамоту і печатку України, на зразок правдивої свіжо зготовлену. Що мав робити Іван Ілич? — брав оден клейнот по другім, а тоді й його взяли і повели в церкву. А там уже де яка свічка була завітала, де який піп, в ризи вбра-

ли, екстенію правлять. Поминають царя, чуємо і нового гетьмана в перше помянули. Дивно так якось. Але що, коли нивки і левадки дають... По екстенії глухівський протопій Бузаковський розгортає присяжний лист, що йому з посольського приказу принесли і проводить присягу, а Скоропадський за ним слово в слово присягає, що буде вірним цареві, з його ворогами ні словом, ні листовно в ніякі зносини не увійде, так само як і зі своїм попередником, та ще про всяке баламутство на Україні пильно цареві доносити стане, так йому Боже допоможи!.. Полковники зі своїми старшинами стояли коло самого Скоропадського, а ми дальше, але добре чули і зніяковіли, бо не легко було на таке присягати. Так щож, чия сила, того й правда, нічого не порадиш.

Увесь час дзвонили і стріляли, а по присязі гетьман зі старшинами рушили до царя на поклін, а цар у Меншікова стояв. Мене там не було і не знаю, як цар нового гетьмана гостив, але бачив я, як він з царської гостини шестірнею в царській кариті до свого двора вертав і як гроші у папір завинені, від семигривенника до гривни в кожному завитку між народ розкидали. І мене чорт скусив, я теж такий завиток схопив, бо дай би мене...»

Але гетьман не дав Соричові докінчити цього речення. «Про вибір кінчи!» — наглив.

«Тогож дня був обід у нового гетьмана і чернігівський єпископ Іван Максимович чернігівську Пресвяту Богородицю цареві дарував, а що там ще було, того вже краще й не казати. Ходив я ніби п'яний, ніби дві душі в мені сварилися з собою, чорна і біла, аж отсе нині біла побідила».

Сказавши це до гетьманових колін припав.

«Посилай мене, пане гетьмане, куди хочеш, на найгіршу небезпеку, а піду, приказ твій сповню. Прозрів я нині і побачив правду».

«Стань!» — відповів різко гетьман. — «Вертай до свого дому і пильнуй землі та хати, щоб вони в ворожі руки не попали. Чуєш?... Пильнуй землі!»

Сорич вийшов. Розійшлося гетьманське товариство.

Гетьман остався сам.

«Ось як воно. Розкололи Україну на двоє. Дві булави і двох гетьманів, Скоропадський і Мазепа. Нової отруї хорій матери завдали. Чи видержить вона?»

Сидів у старосвітським фотелю серед великої салі і думав.

«Іван Ілич, добряга. Товариш і одиодумець. Не гадаю, щоби він підкопувався під мене. Заскочили його Москалі і в шори старого вбрали. Хіба дружина pomoже йому скинути тії шори. Але великої надії не маю, бо що гетьманша то не полковниця, доскочив булави, так значиться: тримай, хоч булава ця і не на його руки. Де, де! За мягкі. Полуботок твердший... А Левенець хитрун. На вибір не приїхав. Хмарно... Чекає, щоб прояснилося. Га, щож! Кожному життя миле... Нічого нового. Це вже нераз було».

І мимохіть став перебігати в гадках події за останньої пів сотні літ... Чорні ради, вибори гетьманів, — то Москва, то Польща, часом для відміни Турки і Татари... Шарпаніна, бої, ясир, руїна... Тільки пісня над пустарем скиглить...

Задумався і здавалося йому, що стіни в танець пішли, де були двері там тепер вікно, а де вікно, там тільки сліпий кут, — і там і тут і скрізь...

За дверима Рачок співав. Поганеньким, ні то діточим, ні дівочим голосом виводив: «Кривого танця йдемо, кінця му не знайдемо. То в гору, то в долину, то в ружу, то в калину.»

Гетьман голову обома руками обхопив: «Мотре, Мотре!»

IX.

Вечір злодієм підкрадався.

Хапав останні сонішні блиски і кидав у подолок чорної, сліпої ночі, що за ним, мов величезна, безугарна тінь насувалася...

У вартівні гетьманської палати на Поросючці сердюки зміни варти дожидають.

Немилосердно люльки курять. Дим сивою плахтою над головами снується, хвилює й має. Одні других не бачать, хіба ті, що в кості біля кабиці грають.

У вартівні, лиш дубовий бокун під стіною і стіл по середині. Вікна слезять.

(День був доволі теплий, а тепер похолодніло).

«Против воли, пропив вози, пропив ярмо ще й занози», — затягнув буцім безжурним голосом, той що програвся до нитки.

«Вивертай карман, може там ще який таляр заверушився», — радять йому.

«А повивертало би вам очі!» — відбуркує сердито, піднімається і простує спину.

(Господи! Якій же він високий!... Ще трохи і головою об стелю гепне).

«Також якийсь чорт вигадав тії кості!» — нарікає. — «Ані то шабля, ані то дівка, а манить. Яка тепер довга ніч, а цілу за ними пересидиш, де який гріш маєш, висотають і пустять тебе, як турецького святця».

«Кожного чоловіка мусить щось манити», — потішають його. — «Одного земля, другого вода, третього жінка, а ще иньшого горівка. Де ти такого бачив, щоб спокуси не знав?»

«Найгірше спокушує земля», — притакнув. — «Як що ти її забажнеш, так спокій не твій. Жінкою, дітьми ореш, мордуєш себе від досвітку до ночі, а все, щоб тільки їй, тій земельці вгодити, щоб і зорати глибоко і заволочити гладко і засіяти рівно».

(Добував зернятка з бездонних штанів і лускав).

«Ото новину мені пові!» — почав вигравший товариш.

«Буцімто ми й самі не відаємо, яка сила землі, буцім ми всі не ви-
йшли з неї! Вона в нас і за нігтями».

«В тебе за нігтями кривда. Ти всіх обіграєш».

«Плеканця має».

«Ану, давай вивернім пазуху, чи не сидить там маленький, ря-
бенький, з хвостом, як у миші».

«Ану те, покажи, покажи!»

Приставали до нього, що ледви відганявся.

«Гетьте, бо побю!» — грозив, а грозив мабуть не даром, бо кулаки
мав, мов довбні, хоч палі ними вбивай.

«Виграв, виграв! А деж тії маєтки, що я їх на вас доробився?» —
гукав.

«Бо пеш!» — підхопив котрийсь.

«Пеш, братчику пеш, як смок», — твердили другі.

«А горілка теж страсть».

«І шкідлива, здоровля псує».

«Бабам», — борониться той. — «А, щоб козакові, то я ще такого не
чував. Мому дідові сотня літ, а він ранком за поріг не вийде, щоб упе-
рідь чаркою, або й двома не прополоскати рота».

Переконав. На хвилину замовкли.

«Найгірша страсть», — перервав мовчанку молодий козак на бокуні,
з головою задертою в гору, ніби він у небо дивився, — «найгірша
страсть, коли хочете знати, не що друге, а дівка. Як тобі якої заманеть-
ся, так хоч гинь. У церкві Богові молишся, а про неї гадаєш, у річку
глянеш і її доглянеш... балакав, ніби псалтиру читав. (Знати мав якусь
журу любовну і хотів поділитися нею з товариством, так товариству
було не до того).

«Тю, дурний!» — почав програвший у кости. — «Не сором тобі,
бабію! По моему то воно так: дівку люби, а за гичку мни, бо як воїна
тільки покмітить, що ти в ній задурився, так тоді, — ого!»

«Ого!» — підхопили й другі, доповідуючи й таке, чого не говорять
в голос.

Бабій зітхав. Голова його все таки на стіні спочивала, а очі блукали
по стелі, ніби він у небо зазірав.

«Задер лоб, як до місяця собака», — казали йому, — «і за дівкою
виє».

Мовчав, — сумний, що між товаришами не знайшов сподіваного
спочуття.

Біля нього сидів такий подібний до його, як брат. Лікті на коліна по-
спирав, у землю дивився і крізь зуби цікав. «То не жарти, панове», —
почав, — «жінка, велика річ. Погадайте, Іван Степанович який, а...»

«На Мотрю натякаєш?»

«А хочби й на Мотрю. Мало то гетьман настрадався із-за неї? Пога-
дати лиш, як він Кочубея тратив...»

Замовкли. Чути було, як вітер за вікнами гудів. Вікна заходили
слізми і тії слъози мерзли на них. Вітер шибками дзеленькав.

«Що ти рахуєш Мотрю!» — почувлося. — «Ізза такої то й пострадати
варто».

«І вмерти не жаль».

«Це не жінка, а прямо ікона, щось таке, що й повісти годі».

«Краса...»

«Розум...»

«А хоробрість?»

Не могли слів дібрати, щоб висловити захоплення донькою Ко-
чубея.

«Не знати, що тепер зробить з нею гетьман», — почав програв-
ший. — «Вона знов біля його».

«З чоловіком, з Чуйком».

«Так що? Втікла від батьків, покине й чоловіка. Любов найгірша
страсть».

«Любов найгірша страсть», — зітхав той, що в небо дивився.

«Гетьманові тепер не до того».

«Усім нам не до кохання».

«Наше кохання — війна».

Вітер кріпшав. То вовком вив, то гадюками сичав, то клекотів як
море.

«Мабуть хтось повісився у лісі».

«Може Ніс».

«Юда за трийцять сребренників зрадив Христа, а потім пішов і —
удавився».

«Наші Юди не з тих».

«Юда, якщо його до Носа рівнати, то був порядний чоловік».

«Бо повісився?»

«А так. Все таки якусь совість мав, а прилуцький полковник ще й по
булаву сягне».

«Може...»

«Мабуть».

«Не діжде. Я сам при першій зустрічі, мов бішену собаку простром-
лю. Погадати — тільки народу збавив. Тільки жінок і дітей поморду-
вали, щоб він «настоящим» зробився. Такого ще в нас не бувало».

«Всяке бувало, а такого ні».

«Зводяться старшини наші на нінащо. А тут гетьман таке діло за-
тіяв».

«Вони ще й гетьмана відступлять».

«Вже й так не багато біля нього осталося. Стародубський полков-
ник який вірник був, а тепер супротивні універзали пише».

«Бо мусить. Цар з дубинкою за плечима стоїть: «пиши!»

«Не він їх може й пише, а в царській походній канцелярії склада-
ють... Добрий та м'який чоловік, Скоропадський».

«У нас, як добрий так м'який, а як твердий, так поганий, от хочби й
Носа взяти».

«Сумно!»
«Страшно!»

Вітер, як божевільний по стінах палати дерся. То харчав як бішена собака, то хлипав, як дитина. З комина дим на хату завертало.

Зміняли варту. Вивели трьох, а за хвилину стільки зі стоянок вернуло. Тупцювали й билися руками по спинах, бо запари їм у руки й ноги зайшли.

«Зимно?»

«Руга, що на два кроки не бачиш».

«Стелиться нам на війну дорога».

«Ой стелять її чорти».

«Не треба гірших чортів, як Москалі. Бач, що з Батурином вчинили!»

«Бо ми того не вчинили би з Москвою».

«Як треба, то вчинимо!»

«Ой ні!»

«Вчинимо. На війні дичавіють люди. Сам себе не пізнаєш».

«Наш чоловік таким звірем, як Москаль, не буде. Він все таки хоч до жінок та до дітей якусь жалість має, а Москаль і Бога матіркує».

«Тому нас під чоботом держить. Світ твердий, м'якого чоловіка роздавить».

«Чоловікові мягкосердному нема що нині робити на світі».

«Нема...»

Годилися на тому, лиш великан був другої гадки.

«Так ти значиться хотів би, щоб наші озьвірили?» — питався.

«Що я маю хотіти?... Гадаю».

«Зле ти собі гадаєш, брате. Москалі лісовики. З медведями деруться.

Зимно терплять, всякою нуждою страдають і до всякої твари, навіть до Господа Бога велику злість чують. Що Москалеві зарізати чоловіка? Кацап, сиріч різун... А в нашого брата і земля богата і небо сміється, Дніпро в море лється, він і худобину кохає і деревину плекає і з бджілкою балака, наш брат тільки в бою грізний».

«Особливо, як виросте такий великий, як ти».

«Великий, а розуму мало».

«А в тебе і росту і розуму чорт ма», — боронився великан.

«Хай Москва буде Москвою, а ми залишимося собою», — кінчив.

«Всі ми одним хрестом хрещені і Бога одного ісповідуємо».

«Та що ти верзеш, товаришу! Невжеж віруючий вчинив би таке беззаконня, як Меншіков в Батурині вчинив? Їх Богом чорт, а цар його намісник...»

Будився ворожий настрій. Кожному на гадку приходив Батурин, бо кожний щось у ньому втратив, — на віки. Якби так тепер хто гукнув: «До бою! Москалі йдуть!» — то кинулисяб, як гураган і змели би ворога, як лявіна. Оден десяток брав би.

Але в палаті було тихо. Десь там за стінами гетьман з останніми вірними своїми раду радив. Що вони врадять? Биться, чи мириться?..

Це питання ще й після батуринського погрому висіло у воздуху. Ще й тоді було чимало таких, що соромний мир волілиб ніж чесну війну. Потішалися гадкою, що гетьман показав цареві зуби, щоб добути від нього те, чого цар по доброму не хотів дати, а добуде так знову по давньому стане. Заживуть у добрій злагоді, як дотепер. І хоч тая згода боком Україні лізла, хоч цар виснажував її немилосердно, а всеж тада народ бажав собі не війни, а мира. Батуринський погром скріпляв це бажання. Був відстрашаючим доказом царської сили і злости... Гетьман не був страшний. Ні разу не карав народу. Милувати любив. Навіть Кочубея помилював би, колиб не царський суд.

Так міркували собі.

Гетьманські сердюки знали настрої народні і тим більшою тривоною турбувалися.

Стогнали дерева в саді, снігом до вікон било, по криші ніби діти ногами тупцювали, то знов ніби стадо буйволів десь недалеко ревіло, ніби табун степових коней на гетьманську палату налітав.

Війна, як стоголовий змія на залізних ланцях біля границь гетьманщини прикована стояла. Цар пустив її з тих ланців на Батурин, тепер знов Меншікову привязати велів...

А як пустить?... Як пустить?...

Ніч була чорна, як мазюка в бочці.

Ані квочка курят не випустила на небо, ані віз не викотився з небесної возівні.

Було вже мабуть пізно, бо півні кукурікали в Бахмачі. Їх голос ледь ледь продирався крізь шум навісного вітру... «Куку-рі-ку!»

Вітер снігом крутив. З одного місця здирав, а на друге кидав. Такі купи на шляху понасіпував, що кінь аж постогнував, пробиваючись крізь них. Їздець коня стреміями попід черево штовхав. Спішився.

Кінь зривався, порскав, ніби знав, що і йому спішитися треба, але за хвилину попадає знову у снігову заспу і тоді вітри, як тічня голодних собак кидаєся на коня і на вершника, шарпали їх, тручали, гризли ніби їм щось залежало на тім, щоби їх не пустити. Насилу дочували до Поросючки і пристали перед вартівнею.

«Хто такий?»

«Свій, свій», — почувся тихий, храпливий голос.

З вартівні вискочив сердюк.

Побачив коня, волохатого від інею, засніженого, що боками, як ковальський міх робив і парубка, що ледви зволікся з кульбаки. Мав на собі свитку довгу, ніби псаломщик, або київський бурсак. Телепало ним і зубами дзвонив.

Не міг розпростувати пальців, щоб поводи пустити.

«До кого?» — спитав сердюк.